

A lékai (hámori) papírmalom a XVIII. században

A lékai papírmalom története több szempontból is tanulságos. Egyrészt egyike a legtöbb (legalábbis egy korszakra vonatkozó) írott emlékkel rendelkező papírmalmainknak, másrészt történetéből példaadóan — de nem általánosítva — megismerhetjük a nagyobb uradalmi papírmalom és papírkészítőjének helyzetét. E két dolog összefüggését nemcsak az világosítja meg, hogy több iratanyag bővebb történeti ismeretet ad, hanem az is, hogy a malom az Esterházy családnak, az egyik leggazdagabb, s egyúttal legkulturáltabb nagybirtokosé volt. Az összefüggés egészen vázlatosan és egyszerűsítve ez: a nagybirtokhoz nagy ügyvitel szükséges, s e birtokigazgatáshoz sok papír kell; a birtokos, az önellátásnak akkor gazdaságosabb voltát felismerve, mivel gazdasági ereje megengedi, papírmalmot állít, s így saját papírját használja kiterjedt ügyviteléhez; a birtokigazgatás a papírmalmot a birtok többi üzeméhez hasonlóan vezeti, következésképp a papírmalommal kapcsolatos ügyeket írásban rögzíti — a jó igazgatás következtében bőségesen —, s így mély betekintést enged életébe. Tehát elegendő irat jött létre, elégséges adatokkal, s ez az iratanyag a mai napig fennmaradt — nem úgy, mint a pápai papírmalomé, amelynek története ugyane család pápai levéltárával együtt 1945-ben megsemmisült —, így és ezért e papírmalmot és általa az uradalmi papírmalmot s papírkészítőjét megismerhetjük. De tanulságos e malom története azért is, mert a lékai papírkészítő jelentős szerepet játszott a hazai papíripar fejlődésében.

*

Léka a közeli hegyekről lefutó Gyöngyös folyócska mellett fekszik, s a folyó ott fordul délkeleti irányából keletre, hogy Kőszegnek tartson. A község után megtorpan és meré z kanyarulattal öleli körül az 1200-ban már fennálló lékai vár hegyét.

Korszakunkban Léka, uradalmával együtt, az Esterházy-családnak, Pál nádor, a családi hitbizományi birtokkomplexumnak megalapítója, szerezte meg, más birtokokkal együtt 1676-ban.

Léka a XVIII. század első felében 5—600 lakosú község, a lékai uradalom igazgatási székhelye. Környékén számos (liszt-, fűrész-, posztó-, lőpor- stb.) malom, valamint mészégető, üveghuta működött. Az erdőborította hegyek között vonuló völgyben haladt a Kőszegről Lékán át Borostyánkő felé, majd Ausztriába vezető kereskedelmi és postai útvonal. Az uradalomban s a többnyire faházakból álló községben számos mesterember (ács, asztalos, cipész, fazekas, kőműves stb.) dolgozott a papírkészítőn kívül. Nagyobb épülete volt a lékai vár, s az augusztinus szerzetesek kolostora a templommal.

Lékától nem messze fekszik Hámor, akkor talán 150 lakosú kisközség, a gyöngyös mellékvizének, a Hámor pataknek partján.¹

A papírmalom keletkezése, leírása

A lékai papírmalom egyike azon differenciált műhelyeknek, amelyeknél a gépesített munkamegosztás korai példáját ismerhetjük meg — ugyanis két műhely volt: Lékán a főműhely és Hámorban a mellékműhely —, bár e megosztást korántsem a jó malommenetel, a többtermelés s az egyre növekvő haszon, hanem ellenkezőleg, az elégtelen termelés, a kár elkerülésének kívánalma hozta létre: két műhellyel megoldani azt, amit eggyel nem lehet, mint ezt a későbbiekben meglátjuk. A lékai papírmalomnak tehát két épülete volt, két különböző helyen, s mivel időben sem egyszerre keletkeztek, leírásukat célszerű két részre osztani.

A névadó lékai volt a főműhely, a tulajdonképpeni papírmalom.

Keletkezését valószínűleg a birtokigazgatási papírszükséglet önellátásának igénye okozta, mint említettem. A hitelt érdemlő pontos indokot, sajnos, nem ismerjük, mert alapításának körülményeiről írott emlék még nem került elő.

Vízjeléből következtetve lehetséges, hogy már 1726-tól,² de biztosan 1731-től³ működött, 1735-ben pedig — első írott emlékeiből tudjuk — már javítani kellett.⁴ A javítás körülményeiből következtetve (alapos javításra volt szükség) feltehetjük, hogy az 1720-as években létesítették.

A papírmalom Léka, illetve Tófalu után a hámori határnál feküdt, a Gyöngyös — akkor Kőszeg — egy kisebb kanyarulatát átvágó mesterséges csatorna — malompatak — közepén (ld. V. t. 1. k.).⁵

Helyét annak idején rosszul választották meg. Ez az alapoka az egész tárgyalt korszakban tapasztalható elégtelen működésének. A hajtóerőt szolgáltató víz majd egész évben rakoncátlankodott — téli befagyása, tavaszi áradása, nyári szárazsága akadályozta a munkát —, emellett még tisztátalan is volt, s így a gyártásvíz követelményének sem felelt meg. Szomorú példája annak a ténynek, hogy a papírmalom sorsát kiválasztott helye már eleve jelentősen meghatározza. Megjegyzendő, hogy nemcsak a földrajzi területi adottság, hanem az időjárás is befolyásoló tényező, és a vízelégtelenség majd minden papírmalmunknál állandó probléma volt, de ennek ellenére gondosabb körültekintéssel az adott környéken találhattak volna jobb helyet is, mint azt látni fogjuk.

A nyári szárazság természetesen mindenütt érezte hatását és a Kőszeg 8—10 m széles medrében másutt is elsekélyesedett, de a papírmalom környékén ráadásul még esése is alig volt. Nem segített az sem, hogy 2 m széles csatornába szorult, a malomkereket nehezen mozdította meg. Télen a fagy nemcsak malomállást, hanem összetorlódó, majd zajló jegével épületkárt is okozott. A tavaszi olvadás hasonlóan. A malomépület ugyanis közvetlenül a csatorna

¹ Vö. *Aegid Schermann*: Geschichte von Lockenhaus. Pamónhalm, 1936. Megjegyzem, hogy a papírmalomról alig tud valamit, a később idézendő levéltári forrásokból csak egyet ismert.

² Országos Levéltár (a továbbiakban OL) Esterházy cs. budapesti levéltára —

továbbiakban Est. — Dominium Kisarton 1726. Nr. 1.

³ Uo. D. Fraknó 1731. Nr. 1.

⁴ Uo. D. Léka — továbbiakban Léka — 1735. 1, 2.

⁵ OL Térképtár. Esterházy térképek IX. 352.

mellett hosszában feküdt, s nagyon alacsonyan (ld. V. t. 2. k.). A folyócska s a csatorna partja itt szintén alacsony volt. A malommal szemben levő folyópart mögött közvetlenül domboldal húzódott végig, a malom oldalánál viszont síkság terült el — az áradó víz útja ezzel meg is volt szabva: minden esetben elöntötte a malmot.⁶

A malmot tehát nemcsak rossz helyen, hanem rosszul is építették. Magasabb alapozással, ha a víz rombolását nem is, de a malomállást elkerülhették volna: a műhely nem került volna víz alá.

E kedvezőtlen vízviszonyok ellenére — vagy talán éppen ezért — a papírmalom fejlett vízgazdálkodással dolgozott, mint azt az 1751-es tervrajzból láthatjuk (ld. VI. t. 1. k.).⁷

A Kőszeg kanyarulatát átvágó, kb. 105 m hosszú, 2,40 m széles csatorna malom feletti részében, két oldalán 50 m hosszán, 0,40 m vastagon kövezett partkiképzés között haladt a víz kis eséssel a malomgátig, majd a malom után kiképzetlen mederben folyt tovább. A csatorna vizét a folyókanyarnál part felé beugró csatornafőtől 3 m-rel lejjebb levő, a 8 m széles Kőszeget lezáró zsilip adagolta. A csatorna vízállását pedig a csatornafőtől 16 m-rel lejjebb levő, a csatornára merőlegesen készült, s a Kőszegbe vezető zsilipes lefolyó szabályozta.

A malomgát után következett a nyitott kerékház, három irányító-vályuval az alulcsapós kerekekhez. Ezek közül kettő (4,10 m átmérőjű, 0,80 m széles) a zúzó két, 10 m hosszú, 0,40 m átmérőjű tengelyét, a harmadik pedig (3,80 m átmérőjű, 0,80 m széles) a rongyvágó 4,60 m hosszú, 0,40 m átmérőjű tengelyét hajtotta.

A folyó nemcsak hajtóerőnek volt alkalmatlan, hanem szennyezettsége miatt gyártásvíznek is, ezért a gyártásvizet a Hámor patakából egy derítőn, majd 200 db durva kútsőből álló,⁸ 370 m hosszú, 0,40 m átmérőjű vezetéken át vitték a papírmalomba (ld. VI. t. 1. k., vö. V. t. 2. k.). A vezetéket az 1730-as években építhették⁹ és 1800-ban még megvolt.¹⁰

A papírmalom a század elejére jellemző típusú, emeletes épület volt, 15,30 m gerincmagasságú, zsindeyes nyereggtetővel, 12,10 × 21,10 m alapterületen kb. 2200 légmétert foglalt el. A földszint és az emelet belmagassága 2,80 m, a szárítópádás közép magassága 6,30 m, két részre osztva. 2 bejáratú ajtaja volt, 40 ólomüveges ablaka, padlásszellőztető ablak — a rajzon nincs jelölve — kb. szintén 40 lehetett.

A földszinten a bejárat mellett jobbról lakás (külön feljáráttal az emeletre), balról a 8 × 8 m-es, padlós¹¹ műhely, feljáráttal az emeletre. A műhely mögött az enyvfőző, ahonnan a malomgát feletti hídon kijárat nyílt a kis szigetre. A műhely mellett volt a zúzómű 8,30 × 10,40 m-es helyisége, utána a kövezett¹² rongyfeldolgozó, s a rongyvágó külön helyisége.

Az emeleten szoba és kamra, mellette a 10,50 × 23,80 m-es papírraktár, illetve részben szárítóhelyiség és feljárat a többrészes szárítópádásra.

A zúzómű 2 tengelyen 10 (a század végén 32) kalapácsos volt,¹³ tengelyenként 1 × 1 × 7,60 m-es vajtőkével,¹⁴ s az egyik tengely mozgatta a simító

⁶ Ld. Léka 1748. 1, 1753. 8., 1753. 3., 1775. 11.

⁷ Est. térk. XXXIV. 1109.

⁸ Léka 1751. 3.

⁹ Uo. 1771. 4.

¹⁰ Ld. V. t. 1. k.

¹¹ Léka 1735. 2.

¹² Uo. 1751. 3.

¹³ Uo. 1775. 11, 1763. 4. és Est. Birtok-leírások, uradalmi leltárak — továbbiakban leltár — 42.

¹⁴⁻¹⁵ Léka 1751. 3.

sulykot is.¹⁵ A rongyvágót, említettem, külön tengely hajtotta. Hollandit csak később, a papírkészítő sikertelen kísérletezései után,¹⁶ 1785-ben építettek, akkor is a papírkészítő költségén.¹⁷ Belső vízgazdálkodása kezdetleges szivattyúrendszerrel működött.¹⁸

Pépszekrénye 3 volt, kezdetben is, később is.¹⁹ 1 enyvfőző tűzhely s 1 fűthető merítőkád állott rendelkezésre. Merítősztája 12 pár volt, külön szekrényben tárolva,²⁰ nemezkészletét nem ismerjük. Sajtója kezdetben 1, 1785-ben 4 volt.²¹ Természetesen nem hiányzott az egyéb szükséges berendezés és eszköz sem, hisz nélkülük a papírkészítés lehetetlen lett volna, csupán írott emlék nem maradt fenn róluk.

Az említett vízelégtelenség következtében beálló gyakori termelési zavar komoly kárt okozott a papírkészítőnek. Mivel a nagy költséggel²² épült gyártásvíz-vezeték a kárt csak részben szüntette meg, az akkori papírkészítő, Schoberwalter, megtalálta a megoldást — legalább is úgy vélte —, és 1748 februárjában azzal a kérelemmel fordult az uradalomhoz, hogy Hámornál papírzúzó, illetve pépkészítő (Papierstampf) mellékműhelyt építhessen.²³

Az uradalmi igazgató, Veigl Mátyás, pártfogolta a kérést. Összeállították a költségvetést: 636 Ft készpénz (anyag és bér) és 112 Ft értékű uradalmi természetbeni hozzájárulás (tégla, fa stb.) lett volna szükséges ahhoz, hogy a papírkészítő által tervezett 1 kerekű mellékműhely (ld. V. t. 2. k.) elkészüljön, mely építkezéshez a papírkészítő 400 Ft hozzájárulást ajánlott fel.²⁴

Az ügyből azonban akkor nem lett semmi, az uradalom — feltehetően — sokallta a hozzájárulást, illetve kevesellte a várható hasznot. Schoberwalter azonban nem nyugodott, tovább szorgalmazta az ügyet, míg végre 1752-ben Pál herceg elrendelte a műhely felépítését.²⁵ A kivitelezés tovább késlekedett. 1753 elején a papírkészítő, hogy a műhely végre felépülhessen, saját költségére vállalta az építkezés készpénzkiadását és először 8 évi szabad bérletet kért évi 50 Ft-tal, a következő 12 évben pedig évi 70 Ft-tal, később 12 évi szabad bérletet évi 50 Ft-tal, mint ellenszolgáltatást. Az uradalom sokallta a 12 évet, hiába indokolta a papírkészítő, hogy az első év teljesen haszon nélküli, csak 10 évbe egyezett bele, de csakis akkor, ha az uradalom természetbeni hozzájárulása nem haladja meg az 50 Ft-ot.²⁶

A feltételeket kölcsönösen elfogadták, a papírkészítő belenyugodott a 10 évi bérletbe,²⁷ de most meg a hámoriak tiltakoztak az ott létező fűrészmalom károsodására hivatkozva. Titkos okuk azonban — mint azt az uradalmi igazgató megállapította — az lehetett, hogy féltek attól: a papírkészítő észreveszi az uradalmi erdő dézsmálását.²⁸ Tiltakozásuk eredménytelen volt és 1753 derekán megkezdték a mellékműhely építését. A szükséges anyagot az uradalom adta, a készpénzkiadást a papírkészítő viselte, s így tulajdonképpen az ő költségén épült a műhely.²⁹

A kis zúzó pontos helyét nem ismerjük, mert az 1748-as tervezet az ott levő, már részben hasznavehetetlen fűrészmalmot akarta átépíteni,³⁰ az 1751-es térkép-vázlat (ld. V. t. 2. k.) már lejjebb vázolta helyét, s az 1753-as tárgyalások

¹⁶ OL Helytartótanács levéltára. Acta Oeconomica — továbbiakban Htt. A. oec. — No. 8.

¹⁷ Léka 1771. 4.

¹⁸ Uo. 1751. 3.

¹⁹ Uo. 1735. 2, 1771. 4.

²⁰ Uo. 1775. 11, 1769. 15.

²¹ Uo. 1761. 3, 1771. 4.

²² Htt. A. oec. No. 8.

^{23–24} Léka 1748. 1.

^{25–26} Uo. 1753. 8.

²⁷ Uo. 1763. 4.

²⁸ Uo. 1753. 10.

²⁹ Uo. 1753. 8, 1763. 4.

³⁰ Uo. 1748. 1.

során sem határozták meg pontosan — de nem átalakításról, hanem új építkezésről beszélnek³¹ — és az 1800-as térkép (ld. V. t. 1. k.) méretaránya nem teszi lehetővé a néhány méteres eltérés megállapítását. Így csak annyit tudhatunk, hogy a Hámor patak partján, a lékai főműhely gyártásvíz-vezeték-fője és derítője, illetve a régi fűrészmalom alatt — vagy ennek helyén — feküdt, az ott levő zsilipótól nem messze, de még a domb tetején.

A mellékműhely az 1748-as tervezet (ld. VI. t. 2. k.) szerint — feltételezően ez valósult meg, mert újabb tervrajz nem szerepel az iratok között — 118,50 m² alapterületű, L alakú, földszintes épület volt, manzárd padlással. A bejáratától jobbra 1 szoba (vagy raktár), szemben vele a pépszekrénytér, tőle balra az 5,70 × 10,10 m-es zúzóhelyiség, s innen feljárat a padlásra.³²

A műhelyt 1 felülcsapós kerék meghajtással 5 kalapácsosra tervezték és úgy is épült, a század végén már 20 kalapáccsal működött.³³ Két pépszekrénye, víztartója³⁴ és egyéb szükséges felszerelése volt. 1776-ból ezekből is tudunk részleteket: 1 rongykoesi, 1 kis csapómérleg, 2 kézi rongyvágógép, 2 pépkapa, 1 kis pépmerő, 1 péphordó ponyva, deszkák, enyvpad, enyvszék, 1 szitakészítő réztóke, 2 szitakefe, 1 ébresztős függőóra stb.³⁵

Tulajdonos, ügyintézők, bérlők, bérletügy

A lékai főműhely s a később keletkezett hákori mellékműhely tulajdonosa a lékai uradalom, illetve az Esterházy-család volt, mint említettem. Ügyeit a birtokigazgatás szervezetileg és területileg illetékes hivatalnokai, végső fokon a majoreszko intézték a következőkben ismerttetendő elvi irányító-szervezeti személyek és a rendelkezésükre álló hivatalok segítségével.

A papírmalom ügyét első fokon a lékai uradalom mindenkori igazgatója intézte, korszakunkban Laydl András, Verlarin János, Veigl Mátyás, Thanoffer Jakab, Gall Mihály, Zehenter József, Rosenstingl Pál, Paur János.³⁶ Az uradalmak birtokkerületekhez tartoztak — Léka a nyugatdunántúlihoz —, vezetőik az inspektorok: Rohrer István, Szöllősy Ádám, Palkovics Mátyás, majd Eötvös Pál.³⁷ A birtokkerületek a század második felében a központi birtokigazgatás régensi hivatalához tartoztak — Léka a felsőmagyarországihoz, Rahier Péter régenshez.³⁸ E korban az uradalmi igazgatók is részben régensközvetlenek lettek. A század első felében az inspektor, a második felében a régens volt közvetlen hivatalnok a egész hitbizomány birtokosának, s így vezetőjének, korszakunkban Esterházy József után Pál Antal (távolléte alatt egy commissió helyettesítette), majd Miklós, végül Antal hercegnek.³⁹ Megjegyzendő, hogy a papírmalom ügyében, annak természetétől függően, esetenként más uradalmi hivatalnokok, így a fiskálisok is közreműködtek.

Mindegyik hivatalnok természetesen csak hatáskörén belül intézkedhetett, így a lényeges kérdések végigjárták az igazgatási ügymenet útját oda-vissza, s nem is mindig a végső fokig, mert a régensnek meglehetősen hatásköre volt. A lényeges, főleg gazdasági vonatkozású kérdésekben természetesen a herceg döntött. A papírmalom ügye tehát, úgy mondanám, három

³¹ Uo. 1753. 8.

³² Uo. 1748. 1.

³³⁻³⁵ Uo. 1748. 1, 1753. 8, 1763. 4. és
leltár 42.

³⁶ Schermann : i. m. 87. 1.

³⁷ Bakács István : Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Bpest. 1956. 197. l.

³⁸ Uo. 216. 1.

³⁹ Uo. 3. 1.

ember kezében volt: az uradalmi igazgató, az inspektor illetve a régens, s végül a herceg kezében.

A hivatalnokok állásfoglalása természetesen sokat jelentett, mint mindig, az ügy sorsát illetőleg. Az igazgatók mindenkor pártfogolták a papírmalom ügyét és a papírkészítő sorsát.⁴⁰ Előfordult, hogy az uradalom szempontjából túlságosan is, és ezért az igazgatót megintették.⁴¹ Az inspektorok illetve a régens mindenkor az uradalom egyetemes érdekét tartották szem előtt, sokszor a kicsinyeskedésig, de nem egyszer megértő emberséget is tapasztalhatunk intézkedéseikben: a papírkészítő kárára nem keresték az uradalom hasznát, csupán arra vigyáztak, hogy az uradalomnak kára ne legyen. A herceg általában a referensek javaslata alapján döntött.

Még csak annyit jegyzek meg, hogy egy-egy ügy egyszerű elintézése — egy iratváltás — általában 6—10 nap alatt megtörtént, ami tekintetbe véve a különböző hivatalok területi szétszórtságát s a közlekedési viszonyokat, aránylag gyors ügymenet volt, de azért előfordult, hogy a papírkészítő sürgetni kényszerült egy-egy ügyet.

Az uradalom nem vesződött a papírmalommal, hanem bérbe adta. A *bérlők* korszakunkban papírkészítők voltak.

A lékai papírmalom első bérlője, s így első papírkészítője — írott emlékünknél nincs, de a lékai papír vízjeléből következtethetjük — Schoberwalter János György volt, 1731-ben bizonyosan,⁴² de valószínű, hogy korábban is és esetleg az alapításban is részt vett. A bérletért 1751-ben, amikor a malom értéke 2500 Ft volt, évi 200 Ft bért fizetett.⁴³

Szerződése 1752-ben lejárt. Az új, 1753. január 1-től kezdődő bérelti szerződéstervezetében tekintettel a főjavítás okozta malomállásra, kéri hogy a 200 Ft bért 120 Ft-ra csökkentse, legalább a javítás idejére.⁴⁴ A malmot, mint eddig is, teljes felszerelésével bérelné és évi 6 öl tüzfát kapna az uradalmi erdőből saját vágással és fuvarral. Minden javítást bejelent az uradalomnak, a kisebbeket maga végzi — az uradalom anyagot és fuvart adna —, a nagyobb javítás uradalmi költségű lenne. Ígéri, hogy gyanús embernek nem ad szállást és figyelmetlenségével nem okoz tüzvész. Ezenkívül kéri, hogy közeli halála esetében gyermekei a bérletben maradhassanak.⁴⁵

A szerződést természetesen még 1752-ben kezdték tárgyalni, s az uradalom sokáig gondolkozott, Schoberwalternak sürgetnie kellett,⁴⁶ amíg a 12 évi bérletbe beleegyeztek, évi 4 napi robotot adva a javításhoz. Megállapítja az uradalom, hogy a papírkészítő Ausztriából behozott bármely áru után vámot fizet. A béresökkenést, s a bérlet örökösödésére vonatkozó kérést kifogásolta az uradalom, mivel a papírkészítő már 60 éves volt:⁴⁷ a szerződés nem tarthat örök időnkig, csak a papírkészítő élete végéig szólhat.⁴⁸

A hámori mellékműhelyre szóló szerződést — mint előbb láttuk, 10 évre, évi 50 Ft bérrel — 1753. március 29-én — mint ezt a szerződés lejártából tudjuk⁴⁹ — kötik meg. A műhely akkor még nem volt kész, mert júniusban is még csak épült,⁵⁰ sőt valószínűleg akkor kezdték építeni.⁵¹ Ezek szerint a bérletet nem a működés, hanem az építkezés kezdetétől számították, s ezt igazolja az is, hogy a papírkészítő a szerződési idő vitájánál hangsúlyozta: az első év haszon nélküli.⁵²

⁴⁰ Lékai 1763. 4.

⁴¹ Uo. 1753. 8.

⁴² D. Kismarton 1731. 4.

⁴³⁻⁴⁵ Léka 1751. 3.

⁴⁶ Uo. 1752. 12.

⁴⁷ Uo. 1751. 3.

⁴⁸ Uo. 1752. 24.

⁴⁹ Uo. 1763. 4.

⁵⁰⁻⁵² Uo. 1753. 8.

Schoberwalter 1757. december 20-án meghalt,⁵³ utóda veje,⁵⁴ Wallner János György lett, 1757. december 21-től ő vezeti a malmot.⁵⁵ Új szerződésről nincs tudomásunk, úgy látszik, hogy az uradalom figyelembe vette Schoberwalter említett kérését és „gyermekait” meghagyta a bérletben, ugyanis Wallner 1763. május 23-i levele így kezdődik: „Néhai apósom által Hámor faluban, saját költségén épített papírmalom zúzó (Papier Mühl Stampf) szerződéslevele 10 évre szól, s 1763. március 29-én lejár. Ha maradok bérlőnek, új szerződést kell készíteni.”⁵⁶ Az új szerződésnél azonban kéri, hogy vegyék figyelembe a vízelégtelenségből s a ronggyújtás körülményeiből származó nehézségeit és kárait.⁵⁷ „Új szerződést kell készíteni. Aber leider! — sóhajt fel szívből Wallner — Thanhoffer igazgató úr évi 80 Ft bért kér.” Ezt ő nem tudja megfizetni, sőt említett indokai alapján kéri, hogy az 50 Ft-os bért 40 Ft-ra csökkentsék. Ráadásul az igazgató arra kötelezi, hogy a papírzúzó 10 év alatt keletkezett hibáit kijavítsa, s mindig jó állapotban tartsa. Szívesen megtenné, de a magas bér mellett nem tudja vállalni.⁵⁸

Thanhoffer igazgató a papírkészítő indokait részben elismerte: „... tudom — írja —, hogy az a műhely csak a nagy műhely kiegészítője, csak pépzúzásra való, tökéletes papírt itt nem lehet készíteni”. De mivel a bérlő a főműhelynél 5 kalapács után 100 Ft bért fizet, úgy gondolta, hogy ennél — szintén 5 kalapácsos — 80 vagy 70 Ft nem sok.⁵⁹

Végül mindketten engedtek, s megmaradtak a régi bérnél. Az uradalom hozzájárult, hogy a papírkészítő a főműhelyért régi szerződése után a következő évre évi 200 Ft, a mellékműhelyért évi 50 Ft bért fizessen, s a szerződést megkötötték.⁶⁰

1769-ből újabb bérleti szerződést ismerünk. Wallner felajánlotta, hogy 1769. január 1-től december 31-ig, leltár szerint, felszerelésével együtt ismét átveszi a malmot. A fő- és mellékműhelyért összesen évi 250 Ft bért ad, amelyet negyedévenként 62 Ft 50 kr részletekben fizet. A malmot jó állapotban tartja, a kisebb javítást maga végzi, a nagyobb szükségességét azonnal bejelenti az uradalomnak, mert ha nem, a kárköltéség őt terheli. Vigyáz arra, hogy az ő és embereinek hanyagságából tűzvész ne keletkezzen, s ha mégis tűz lenne, minden vagyonával felel a kárért. Az uradalomtól évi 6 öl tüzifát kap saját vágással és fuvarral. Ha bármelyik fél nem akarja egy évnél tovább tartani a szerződést, negyedévvvel előbb felmondhatja.⁶¹

A szerződést megkötötték, de Rahier régens figyelmeztette az igazgatót, hogy az újabb szerződéskötéskor magasabb bért állapítson meg és kötelezze a papírkészítőt, hogy jobb papírt készítsen azért a drága árért (ld. később), amelyet az uradalom fizet neki.⁶² Wallner viszont, a maga mentésére felpanaszolja, hogy sokkal mostohább bérleti viszonyokkal kell dolgoznia, mint elődjének, ráadásul a sok javítás gátolja a termelést.⁶³

1771-ben ismét jelentős javításra volt szükség, 286 Ft értékben. Gall igazgató hároméves szerződést akart kötni Wallnerrel úgy, hogy az évi 250 Ft bért 80 Ft-tal leengedi, ha a papírkészítő e javítási összeg egyharmadát vállalja.⁶⁴ A főjavítások uradalmi költségen készültek általában, s a bérésszeg változatlan volt. A jelen esetben a papírkészítő hozzájárulása s a bérengedmény azt jelentette volna, hogy a papírkészítő 15 Ft-tal több bért fizet. A papírkészítő viszont nyolcévi szerződést akart kötni, évi 80 Ft bérengedménnyel,

⁵³ Htt. A. oec. No. 8.

⁵⁴ Léka 1763. 4.

⁵⁵ Htt. A. oec. No. 8.

⁵⁶⁻⁶⁰ Léka 1763. 4.

⁶¹⁻⁶² Uo. 1769. 15.

⁶³⁻⁶⁶ Uo. 1771. 4.

de nem csak a fenti javítást, hanem a később szükségeseket is saját költségén végezte volna, az uradalom csupán a faanyagot s a fuvart adná. Gall igazgató a nyolc évet sokallta, mert addig elmarad az uradalmi haszon. Véleménye szerint két megoldás lehetséges: vagy hozzájárul a papírkészítő a javítási összeg harmadával az előbbi feltétel szerint, vagy 50 Ft-tal megemelik az évi bért 300 Ft-ra.⁶⁵

Rahier régens úgy határozott, hogy a javításokat az uradalom végzi, a papírkészítővel 2—3 éves bérlet köthető évi 300 Ft-tal — a javított műhelyből több haszna lehet a papírkészítőnek —, s kötelezni kell jobb papír készítésére, de viszont, amíg a javítás tart, addig csak a régi bért fizeti.⁶⁶ Wallner beleegyezett és három évre, évi 300 Ft bérrel megkötötték a szerződést, mint ezt a szerződés lejártából tudjuk.⁶⁷

Wallner 1773. december 16-án váratlanul meghalt. Özvegye, mivel a malom bérlete az év végén lejárt, kérte a bérlet megújítását egy évre, s ő gyakorlott mesterlegénnyel (Meistergesell) folytatná a papírkészítést. Kéri azonban, hogy az előző szerződés 300 Ft-os bérét a megelőző 250 Ft-os bérre csökkentésük, mivel a ronggyújtásból, különösen pedig a malom javításából — amelyhez néhai ura nemcsak anyagilag, hanem két keze munkájával is hozzájárult — komoly kárai vannak, s mivel az ura két árvát hagyott hátra.⁶⁸

A lékai papírkészítő halálhíre gyorsan elterjedt, s a malom bérletéért osztrák papírkészítők is jelentkeztek.

Jäger Eleonora — Gall igazgató feleségének ismerőse — sógora, Meichtlböck János kérésére és nevében, aki már 20 éve dolgozik a bécsi városi papírmalomban, ajánlkozik a bérletre. Sógorának nincs annyi pénze, hogy egy papírmalmot vegyen, de annyi igen, hogy béreljen, s ezenkívül sokgyermekes, erkölcsös jó ember.⁶⁹

A másik jelentkező a neustadti papírmalom özvegy papírkészítőmesternője, Klossné Franciska volt. Műhelyét édesfia vezeti, de van egy 35 éves mostohafia, Kloss Antal, aki szintén kitanulta a papírkészítő mesterséget, bár jelenleg nem dolgozik a szakmában — a neustadti vaskereskedőnél van már másfél éve —, de ő nagyon szeretné őt saját kenyérkeresethez juttatni. Kéri, hogy adják neki a bérletet, kezességet vállal érte.⁷⁰

Wallnernél együtt Gall igazgató is jelentette a papírkészítő halálát és ártfogolta az özvegy kérését. A felvett leltár szerint a malom értéke 4780 Ft, s úgy gondolja, van elég biztosíték arra, hogy az özvegy az általa javasolt módszerrel a tőkeértéknek megfelelő bérösszeget meg tudja fizetni, legalább is próbát tehetnek vele.⁷¹

Eötvös inspektor, bár egyetértett Gall igazgatóval,⁷² a bércsökkentési kérelemmel kapcsolatban felveti annak a lehetőségét, hogy a bérletet árverezék, s így esetleg évi 300 Ft bért is elérhetnek. Meg kell próbálni, s ha nem megy, maradjon a mostani bérlő évi 250 Ft-tal.⁷³

A malombérletet természetesen árverezték — félévi bérletkezdeccsel, mivel az 1774. év már megkezdődött —, és Gall igazgató rövidesen jelenti, hogy az árverésen csak az említett Kloss Antal jelent meg, akinek három évre, évi 300 Ft bérért ki is adta a malmot, s Kloss a félévi bért, 150 Ft-ot, ki is fizette. A szerződést június végén jóváhagyta az uradalom.⁷⁴

Kloss és mostohaanyja — aki eljött a beiktatásra — július elején átvették a malmot az igazgató és a legények jelenlétében, és felszerelési hiányokat,

⁶⁷⁻⁷⁰ Uo. 1774. 3.

⁷¹ Uo. és 1773. 24.

⁷²⁻⁷⁵ Uo. 1774. 3.

valamint sürgősen szükséges javítási igényeket állapítottak meg. A hiányokat Wallnernének kellett pótolni — ami meg is történt —, s a javítás ügyét is folyamatba tették.⁷⁵

Az uradalom azonban rosszul járt az új bérlővel. Kloss még egy évig sem volt Lékán, 1775 áprilisára már annyi kárt és adósságot csinált, hogy Gall igazgató mostohaanyját, mint jótállót, szólította fel ezek kiegyenlítésére. Klossné azt válaszolta, hogy — nem. Ő már nagyon sokszor segített mostoha-fián. Rosszul gazdálkodott, próbáljon meg a maga erejéből egyenesbe jönni. Gall javasolta tehát, hogy a legrövidebb időn belül — mivel a szerződésben negyedévi felmondási idő van kikötve, június végén — küldjék el a papírkészítőt, mert csak növeli a kárt, és keressenek árverés útján más bérlőt.⁷⁶

Kloss egyik hitelezője, Wenko Oszvald, lékai papírkészítőlegény — akivel Wallnerné, mint mesterlegénnyel, akarta vezetetni a malmot — az uradalom segítségét kérte, hogy adósát — s egyúttal mesterét — fizetésre szoríthassa. Egyúttal jelentkezett bérlőnek is, ha a malom más kézre kerül majd.⁷⁷

Gall igazgató Wenko vagyoni helyzetét, tőkét keveselte és más papírkészítőt keresett. Egy Thalberger nevű osztrák papírkészítő jelentkezett az uradalmi serfőzőmester ajánlatára — aki erkölcsös, vagyonos embernek ismerte⁷⁸ — és megnézte a malmot. Sokallta az évi 300 Ft-os bért egy hollandi nélküli malomért, amelynek a közeli osztrák malmok komoly versenytársai. Valószínűleg nem tetszett neki a bérlet, pedig az uradalom két tehén legeltetését is megengedte a várhegyen, mert már augusztus lett, amire a szerződés-tervezetig eljutottak, augusztus 15-én pedig értesítette az uradalmat, hogy felesége betegsége miatt nem veheti bérbe a malmot.⁷⁹

Kloss adósságának ügyében Gall igazgató újból felszólította a papírkészítő mostohaanyját, aki — bizonyára értesült arról, hogy új bérlőt keresnek — most már megígérte, hogy fizet, de az adósság jegyzékét látni szeretné és kérte, hogy fiát tartsák meg továbbra is a bérletben.⁸⁰

Kloss hitelezői — így Wenko is, aki újból ajánlkozott bérlőnek — ismételtén kérték az uradalom segítségét. Az uradalom a kezet sürgette, s Klossné ismételtén fizetést ígért. Azonban 1775. december 30-i levelében bejelenti, hogy legjobb akarata szerint sem tudja a szükséges összeget előteremteni: átadja fiát az uradalomnak — tegyenek vele, ami méltányos és jogos.⁸¹ És Kloss Antal 1776. január 31-én felmondja az 1774. július 1-vel három évre kötött bérleti szerződését, azzal indokolva, hogy a vízelégtelenségből, a javítások okozta malomállásokból származó kárai — 1775-ben 26 hétig állt a malom — teljesen tönkretették, képtelen a bérletet fenntartani, és mivel teljesen koldusbotra jutott, kéri az uradalmat, hogy egy erdészi állásban helyezzék el.⁸²

Az uradalom elfogadva Kloss felmondását, fizetési határidő-adásra szólította fel, s összeállította vagyommérlegét. E szerint a passzíva 156 Ft volt, amennyiben Kloss ingóságait pénzre tették. Gall igazgató pedig meg egyezett Wenko Oszvalddal, hogy vezesse a malmot. Vagyoni helyzetét most már jobbnak látta: „...ha a Klossnak hitelezett összeget megkapja — írja —, elegendő tőkéje lesz”. Wenko 300 Ft évi bért vállalt, s megígérte, hogy apai földrész örökségét is a malom fejlesztésére fordítja. Gall igazgató megkereste a borostyánkői papírkészítőt, Ecken Jánost, s mivel az ajánlotta Wenkót, sőt kezeség vállalását is megígérte, Rahier régens beleegyezett, hogy Wenko vezesse a malmot.⁸³

⁷⁶⁻⁸³ Uo. 1775. 11.

Wenko 1776. január 31-én, Kloss felmondásának időpontjában, szóbeli megbízásra átvette a vezetést és február 17-én benyújtja 1778-ig szóló szerződés tervezetét. Eszerint leltár alapján átveszi a lékai fő- és hámori mellékműhelyt, melyekért évi 300 Ft bért fizet, negyedévi 75 Ft-os előlegekkel, s ugyancsak egy pincét, évi 5 Ft bérért. Az uradalomtól évenként 12 öl bükk- és 8 öl puhaát kap, melyekért fizet és saját fuvarral szállítja el. Kötelezi magát, hogy jó papírt készít — felsorolja a papírfajtákat, s azok árait (l. alább) —, hogy a malmot jó állapotban tartja, a kisebb javításokat maga végzi, a nagyobb szükségességét azonnal bejelenti (különben őt terheli a kár); hogy tűzvesz keletkezését a legnagyobb figyelemmel elkerüli (különben megint ő károsodik). A szerződést negyedévi felmondással bármelyik fél felmondhatja — fejeződik be a szerződés tervezet. És miután Wenko 100 Ft előleget az uradalmi pénztárnál lefizetett, Rahier régens a szerződést jóváhagyta.⁸⁴

A lékai papírmalom e századbéli további berletügyét nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy a bért 1780-ban — más uradalmi bérletekkel együtt — felemelték 300 Ft-ról 340 Ft-ra⁸⁵ és azt, hogy a lékai papírmalom bérlője, s így papírkészítője Wenko volt a század végéig, sőt később is. 1797-ben kötött 6 évre szerződést évi 365 Ft bérrel a fő- és mellékműhelyre, és szerződése 1802-ben még érvényben volt, s az uradalom is az ő papírját használta.⁸⁶

Meg kell még említeni a papírkészítő személyi bérleti ügyeit. Az egyik a Schoberwalter által saját költségén épített pince, melyet Wallnerné távozása után utódnak az uradalom bérbé adott, de Wallnernét csak többszöri sürgetésére, akkor is értéken alul kártalanította 1779-ben.⁸⁷ A másik Wenkonak egy rétbérlete 1780-ból. A rét az uradalomnak évi 12 Ft hasznot hozott, de 30 Ft bért kért érte. Wenko 16 Ft-ot ígért, végül 20 Ft-ban kiegyeztek, s ötéves szerződést kötöttek.⁸⁸

A rendelkezésre álló források alapján — a XVIII. század elejének és végének bizonytalanságától eltekintve — megismerhetjük a lékai papírmalom e századi bérlőinek, s így papírkészítőinek napi keletes névtárát (l. alább is):

1731 (vagy még előbb) — 1757. dec. 20. Schoberwalter János György,⁸⁹

1757. dec. 21. — 1773. dec. 16. Wallner János György (fenti veje),⁹⁰

1773. dec. 17. — 1774. jún. 30. özv. Wallnerné, sz. Schoberwalter Mária Erzsébet,⁹¹

1774. júl 1. — 1776. jan. 31. Kloss Antal,⁹²

1776. febr. 1. (17.) — 1802 (vagy még tovább) Wenko Oszvald.⁹³

A lékai papírmalom bérlettörténete, mint példa, alkalmat ad arra, hogy az uradalmi papírmalom bérletére és papírkészítőjének helyzetére általánosabb megállapításokat is tegyünk, legalábbis a század második felére vonatkozóan.

A papírkészítő természetesen törekvése volt, hogy önálló legyen, hogy saját papírmalmában dolgozhasson. Ehhez azonban elegendő tőke kellett. Pl. a lékai malom értéke 1751-ben 2500 Ft,⁹⁴ 1774-ben, átalakítva, a hámori mellékműhellyel együtt 4780 Ft volt.⁹⁵ Ezt az összeget a papírkészítő a maga

⁸⁴ Uo. 1769. 15.

⁸⁵ Uo. 1780. 44.

⁸⁶ Leltár 42.

⁸⁷ Léka 1771. 4, 1776. 5.

⁸⁸ Uo. 1780. 4, 44.

⁸⁹ D. Fraknó 1731. 1, Léka 1751. 3. 1791. 4, leltár 42.
Htt. A. oec. No. 8.

⁹⁰ Léka 1763. 4, Htt. A. oec. No. 8.,
Léka 1769. 16, 1771. 4, 1774. 3, 24.

⁹¹ Léka 1774. 3.

⁹² Uo. 1774. 4, 1775. 11.

⁹³ Uo. 1771. 4, 1775. 11, 1769. 15.

⁹⁴ Léka 1751. 3.
⁹⁵⁻⁹⁶ Uo. 1774. 3.

életében nehezen gyűjthette össze, példa rá Mechtböckl, aki a jömenetelű bécsi malomban 20 év alatt sem tudott annyi tőkét gyűjteni, hogy papírmalmot vehessen, csak annyit, hogy bérelhessen.⁹⁶ De még a bérleti összeget is csak nagyon nehezen tudta a csak béréből élő papírkészítő előteremteni. Családi vagyona kellett, örökresz, papírkészítő család nemzedékeken át gyűjtött vagyona, a családtagok kölesőne,⁹⁷ vagy föld, mint Wenko esetében,⁹⁸ mert nemcsak a bérösszeg volt szükséges, hanem az üzemeltetéshez (nyersanyagbeszerzés, bérfizetés) s a karbantartáshoz kezdő tőke is kellett, együttesen a száza d második felében 300 — de inkább 500 Ft.⁹⁹ E tőke hiánya okozta azt, hogy sok papírkészítő mester létére is mint legény dolgozott.¹⁰⁰

Ha a bérelthez szükséges tőke a papírkészítő rendelkezésére állott, természetesen bérelhető papírmalom is kellett, s ez úgy látszik, még kevesebb volt, mint bérletigénylő. A lékai malom bérletéért, láttuk, többen is versenyeztek. Mi módon juthatott hozzá a papírkészítő?

A hír mindenkor gyorsan terjedt. Wallner halálhíre egy hét alatt Bécsig jutott¹⁰¹ és ha nemcsak a papírkészítőnek volt érdeke a hírt hallani, hanem az uradalomnak is azt közölni — mert papírkészítőt keresett —, akkor rövid idő alatt sokan megtudták. Az uradalmi igazgató néhány ismerősének szólt, néhánynak írt, később pedig árverezték a bérletet¹⁰² és a papírkészítők jelentkeztek. Ez az egyik mód. A másik az, hogy ott dolgozik a műhelyben, mint Wallner, majd az özvegye, végül Wenko és első kézből, esetleg versenytárs nélkül jut a bérelthez.

A papírkészítő, miután a bérleti lehetőség hírért meghallotta, helyszíni szemlét tartott. Megvizsgálta a malmot, felszerelését, a nyersanyag és áru piaci lehetőségeit, a bérleti feltételeket, mérlegelte a bérösszeget, esetleg még a felesége véleményét is kikérte — különösen a lakás kérdésében —, és ezek szerint döntött.¹⁰³

Az uradalom viszont arra vigyázott, hogy a bérlő becsületes és hitelképes ember legyen. Az utóbbi különösen szem előtt tartotta és a felvilágosításokon kívül még kezeseket is keresett,¹⁰⁴ ami — mint Kloss esetében láttuk — nem volt mindig kielégítő biztosíték.

Ha mindketten megfelelték egymásnak, akkor került sor a bérletszerződés tárgyalására.

Legvitatottabb pont természetesen a bérösszeg volt, ami a malom termelőképességétől és a piaci lehetőségektől függött. Az uradalom általában arra törekedett, hogy — a többi bérletéhez hasonlóan — a malomérték 6%-át mint elvárható hasznot, a bérösszegben megkaphassa.¹⁰⁵ De volt más mérce is: a hatvanas években 5 kalapács után 100 Ft bért számítottak¹⁰⁶ és ez úgy látszik elfogadott — talán általános — norma volt, mert a papírkészítő nem vonta kétségbe. Az viszont természetes, hogy a papírkészítő a bérösszeg csökkentését, az uradalom pedig emelését igyekezett elérni. Hol az egyik, hol a másik engedett, kompromisszumot kötöttek, rendszerint a javítási költség terhére.¹⁰⁷ Tegyük még hozzá: a bérösszeg a javítás, átalakítás, üzemfejlesztés következtében beálló malomértékváltozás és a pénzérték ingadozása szerint változott. A lékai példa szerint növekedett: a lékai főműhely bére kez-

⁹⁷ Uo. 1774. 3, 1775. 11.

⁹⁸ Uo. 1775. 11.

⁹⁹ Uo. 1751. 3, 1763. 4, 1769. 15, 1771. 4, 1771. 11.

¹⁰⁰⁻¹⁰² Uo. 1774. 3.

¹⁰³ Uo. 1774. 3, 1775. 11.

¹⁰⁴ Uo. 1769. 15, 1771. 4, 1774. 3, 1775. 11.

¹⁰⁵ Uo. 1751. 3, 1752. 15.

¹⁰⁶ Uo. 1751. 3, 1753. 8, 1763. 4.

¹⁰⁷ Uo. 1751. 3, 1763. 4, 1771. 4, 1775. 11.

detben 200 volt, majd a hámori mellékműhellyel 250 Ft lett, később 300, azután 340, végül 365 Ft. A bérösszeg fizetése kezdetben évenként, később negyedévenként utólag, végül évnegyedévenként előre történt. Ez utóbbinál az esetleges felmondás esetében a papírkészítő természetesen visszakapta a pénzét, illetve mivel ekkor már a negyedévi felmondás volt érvényben, a negyedévi bér nyugtájával együtt megkapta a felmondást is.¹⁰⁸

A másik lényeges kérdés a bérleti idő volt. Ez a bérösszeggel ellentétes irányban mozgott: mindig csökkent. Az uradalom érdeke a rövidebb, a papírkészítő a hosszabb bérleti időt követelte. Schoberwalter még 10 éves bérlettel dolgozott, sőt 12-t követelt, utódainak pedig 2—3, sőt 1 éves bérlettel kellett beérniük. Az 1760-as évektől kezdve szerződésbe foglalták, hogy a bérletet bármelyik fél negyedévi felmondási idővel megszüntetheti.¹⁰⁹

A papírkészítő az 1750—60-as években 6 öl tüzfát kapott az uradalomtól saját vágással és fuvarral.¹¹⁰ Az 1770-es években már fizet érte, igaz, hogy többet kért — 12 öl kemény- és 18 öl puhafát —, de viszont csak a fuvar a sajátja, a vágás nem.¹¹¹

A bérleti szerződés a papírmalom javítási körülményeit is szabályozta. A papírkészítő mindenkor kötelezettséget vállalt arra, hogy a papírmalmot jó állapotban tartja, a karbantartási kötelezettség betartását az uradalom megkövetelte.¹¹² Az uradalom azt is kikötötte, hogy tudta és beleegyezése nélkül a papírkészítő semmilyen javítást, átalakítást nem végezhet.¹¹³ A kisebb javításokat a papírkészítő saját költségén végezte, faanyagot, robotot az uradalom adott hozzá¹¹⁴ — egy esetben tudjuk, hogy évi 4 nap robotot¹¹⁵ —, a nagyobbakat az uradalom vállalta.¹¹⁶ Később még azt is szerződésbe foglalták, hogy az ilyen javítás szükségességét a papírkészítő köteles azonnal bejelenteni, különben őt terheli a kár.¹¹⁷ Hasonlóan kötelezte az uradalom a papírkészítőt arra is, hogy az ő vagy embereinek hanyagságával tűzvész ne okozzon.¹¹⁸ Kezdetben még azt is szerződésbe vették, hogy a papírkészítő gyanús embereknek szállást nem adhat,¹¹⁹ később ezt már kihagyták a szerződésből.

Ha a bérleti feltételekben megegyeztek, két példányban kiállították a bérleti szerződést és mindegyik fél megkapta a másik által aláírt példányt.¹²⁰ Ezután a papírkészítő leltár szerint átvette a malmot felszerelésével együtt.¹²¹ Az átadást az uradalmi igazgató végezte, s esetleg jelen volt a malmot jól ismerő öreglegény is. A papírkészítő az átvételkor nemcsak a leltár szerinti eszközöket vette figyelembe, hanem a papírkészítéshez szükséges, de akkor hiányzó eszközöket is, amelyeket az eltávozó papírkészítőnek kellett pótolni.¹²² Viszont az eszközök közül több a papírkészítő tulajdonában volt.¹²³

Ha a papírkészítő egyéb uradalmi ingatlant is akart használni (pl. legelőt) vagy bérbe venni (pl. rétet, pincét stb.), akkor ezt vagy a papírmalom szerződésébe foglalták,¹²⁴ vagy külön szerződést kötöttek.¹²⁵

¹⁰⁸ Uo. 1769. 15.

¹⁰⁹ Uo. 1769. 15.

¹¹⁰ Uo. 1751. 3, 1769. 15.

¹¹¹ Uo. 1769. 15.

¹¹² Uo. 1752. 24.

¹¹³ Uo. 1751. 3.

¹¹⁴ Uo. 1751. 3, 1769. 15, 1771. 4, 1774. 3, 1775. 11.

¹¹⁵ Uo. 1751. 3.

¹¹⁶ Uo. 1751. 3, 1769. 15, 1771. 4,

1774. 3, 1775. 11.

^{117–118} Uo. 1769. 15, 1775. 11.

¹¹⁹ Uo. 1751. 3.

¹²⁰ Uo. 1751. 3, 1769. 15.

¹²¹ Uo. 1769. 15, 1774. 3.

¹²² Uo. 1774. 3.

¹²³ Uo. 1775. 11.

¹²⁴ Uo. 1769. 15, 1771. 11.

¹²⁵ Uo. 1771. 4, 1776. 5, 1780. 44.

Itt említem meg a papírkészítő bérleten kívüli egyéb pénzbeli kötelezettségét is. Adózott. Az egyenes adó két fajtáját fizette: országos (ún. hadi) adót a kincstárnak és házi adót az önkormányzatnak (megye, város). Házi adót csak az esetleges ingó és ingatlan vagyona után fizetett, az összeírásokban megállapított adóalap szerint, hadi adót viszont ipara után is, saját bevallású évi haszna szerint.¹²⁶ Ezen kívül osztrák behozatal esetében vámot is fizetett.¹²⁷

Papírkészítők

A lékai papírkészítőnek fontos szerepe van e kor papíriparának fejlesztésében és a hazai papíripar e korbéli történetének megismerhetőségében — ha tudtán és akaratán kívül is. Szükséges és méltányos tehát, hogy ennek körülményeit közelebbről megismerjük.

Schoberwalter János György 1756 augusztusában három levelet írt és leveleinek több, komoly következménye lett. Számára kedvezőtlen, számunkra kedvező. Egyes osztrák papírkészítők megharagudtak rá és haragjuk még vejére is kiterjedt. Feljelentették az osztrák hatóságoknál. Az ügy megjárta a vonatkozó hivatalokat, s az uralkodóig jutott. Következménye, Schoberwalter felelősségrevonásán kívül az lett, hogy a bécsi udvarnak az osztrák papíripar fejlesztési törekvéseit — a technológiai és személyzeti ügyeket szabályozó rendelkezéseit — Magyarországra is kiterjesztették, illetve megküldték hozzászólásra e rendeleteket. Ennek folytán a magyar papírkészítők a fejlettebb osztrák gyakorlatot és az udvar szabályozási törekvéseit (különösen a szokásokra vonatkozót) közvetlenül és szinte egyszerűen megismerhették, az ezekre adott válaszaik alapján pedig mi is megismerhetjük azokat.¹²⁸ És most lássuk Schoberwalter nevezetes leveleit.

1756. augusztus 5-én írt a neustadti papírkészítőmesternek, [Kloss] Antalnak és arra kérte, hogy a nála tanuló Pál testvérét küldje haza, mert úgy hallotta, hogy ott egy eigendorfi legény, Branaui Mátyás dolgozik. Ha öccse nem vándorol és csak egy műhelyben dolgozik, keveset tanul; egyébiránt lehetséges, hogy más mesterségre adja, s ezért egy bizonyáglevelet is kér elbocsátásáról.¹²⁹

Ugyanakkor Pál testvérenek is küldött levelet, s közölte vele, hogy megkérte tanítómasterét, engedje hazajönni.¹³⁰

Eltelt három hét és se Pál, se válasz nem jött. Ezért Schoberwalter augusztus 29-én megírta harmadik levelét a neustadti papírkészítőnek, de most már pontosabb indokokkal. Küldje haza Pált, mert Neustadtban eigendorfi legény dolgozik és az eigendorfi papírkészítő nem tart be semmi műhelyszabályt, kicsapongó, tolvaj és házasságtörő, akitől Pál rosszat tanul. Rossz híre lesz, más országok papírmalmában nem veszik fel, s nem tudja majd kenyerét megkeresni. Küldje tehát haza Pált. Egyúttal megemlíti azt is, hogy Felső-Ausztriában dolgozó Ferdinánd testvére azt írta neki, hogy az ottani papírkészítők udvari utasításra egyesültek, de nem tudta, hogyan szól a hiva-

¹²⁶ Szombathelyi állami levéltár. Vas megye levéltára. Conscripção regnicolaris 1744. Opp. Leuca. fol. 82. — az adatot Vörös Károly kartársamnak köszönöm — és Est. Rep. 17. fasc. 7. no. 1005., czí idézi Schermann: i. m. 78. 1. is.

¹²⁷ Léka 1751. 3.

¹²⁸ Ismertetem: Papírgyártás 200 év előtt. Papír- és Nyomdatechnika. 1955. 8. sz. 263—267. 1. és Papírkészítőmesterek és legények a 18. században. Uo. 1956. 6. sz. 189—196. 1.

^{129—131} Htt. A. occ. No. 8.

talos parancs, csak azt, hogy Felső-Ausztrián kívül Eigendorfban, Kollmitzbergben is bevezették, s talán majd Magyarországon is érvényes lesz, és hogy a rendelkezés megtart minden régi gyakorlat szerinti ajándékot és műhelyszabályt.¹³¹

A levelek közvetlen következményeit nem ismerjük, csak következtethetünk azokra. Schoberwalter kissé becsmérően nyilatkozott az eigendorfi papírkészítőkről — lehet, hogy joggal —, ugyanakkor az udvari rendeletet bevezették Eigendorfban is. Ez tény. Schoberwalter levele valahogy kitudódott: a neustadti papírkészítő elbeszélte.

A bécsi kereskedelmi igazgatóság 1756. november 8-án átírt a magyar kancelláriának, s közölte, hogy a papírkészítés fejlesztését szolgáló rendelkezések végrehajtását megakadályozza az, hogy a tartományokban, de különösen Magyarországon a papírkészítők ragaszkodnak a régi, hagyományos rossz szokásaikhoz, s így az osztrák papírkészítők közül az ellenszülőket megerősítik, a jóindulatúakat pedig eltérítik. Friss példája ennek a lékai papírkészítő, aki Pál testvérét a neustadti papírmalomból azért hívta vissza, mert ott egy eigendorfi, az új rendelkezések szerint dolgozó papírkészítőlegényt vettek fel. A lékai mestert meg kell büntetni, s valamennyi magyar papírkészítőnek javára válik, ha az Ausztriából vándorló legények az új rendet megtartják, s a régi rossz szokásaiktól megszabadulnak.¹³² A kancellária értesítette az uralkodót, és november 18-án Mária Terézia intézkedik. Megküldia Helytartótanácsnak Schoberwalter leveleit másolatban, azzal a megjegyzéssel, hogy a papírkészítők közötti egyenetlenséget meg kell szüntetni, indító okát ki kell kutatni, ezért csatolja az Ausztriában bevezetett papírkészítői rendeleteket; hallgassák ki a lékai papírkészítőt, s egyúttal szerezzék be a többi magyar papírkészítő e rendeletekre vonatkozó véleményét.¹³³

A véleménykutatás a hatósági ügyvitel gépezetén megindult és két évig tartott — eredményét ismerttettem.¹³⁴ Schoberwaltert is kihallgatták, de semmi baja nem esett, hisz már levelei is mellette tanuskodnak, ártatlansága nyilvánvaló volt.

Az osztrák papírkészítők azonban nem nyugodtak, bár Schoberwalter időközben meghalt, tovább vádolták vejét, Wallnert, újabb indokkal: a korábbi vádat megfordították, illetve Schoberwalter fegyverével éltek. Azt a panaszt tették, hogy a lékai papírkészítő munkát adott egy Ranhoffer nevű legénynek, aki a leesdorfi papírmalomból cédasága miatt elbocsátólevelével nélkül távozott.

A bécsi kereskedelmi igazgatóság 1758. december 14-én újból írt a magyar kancelláriának, ez értesítette az uralkodót, s 1758. december 20-án Mária Terézia utasítja a Helytartótanácsot az ügy kivizsgálására, mert a lékai papírkészítő e cselekedete a kiadott rendelkezések megszegését jelenti; szigorúan figyelmeztessék a lékai papírkészítőt, hogy hasonló rendetlenkedéssel ne próbálkozzék többet.¹³⁵

A kivizsgálás gyorsan lezajlott. 1759. január 22-én a lékai papírmalom egész személyzete — a mestertől az inasig — aláírt és pecsétes nyilatkozatot adott Sopron megyének. Ebben 1757. december 21-től kezdve — amióta Wallner vezeti a malmot — az napig felsorolják az ott dolgozó papírkészítőket, legényt, inast egyaránt, név és származási hely közlésével és még az átutazókat is megemlíti — köztük Ranhoffer nevű, vagy leesdorfi papírkészítő

¹³² OL Magyar kancellária levéltára. Insin. cons. commerc. 1756. Nr. 16.

¹³³ Htt. A. oec. No. 8.

¹³⁴ L. 128. jegyzet.

¹³⁵⁻¹³⁸ Htt. A. oec. No. 8.

nincs, még csak hasonló sem —, aztán megállapítják: az osztrák mesterek nagyon hamisan és alaptalanul vádolják őket; kérik Sopron megyét, hogy ne nyugodjék addig, amíg becsületük helyre nem áll, s az osztrák mesterektől a körülményekhez illő, tökéletes elégtételt nem kapnak.¹³⁶ Sopron megye hasonló kéréssel¹³⁷ küldte meg a nyilatkozatot a Helytartótanácsnak, s ez méltányolta a kérést és egyetértőleg továbbította az uralkodóhoz.¹³⁸ Hogy aztán a lékaiak megkapták-e az elégtételt, vagy nem, azt nem tudjuk. Valószínű azonban, hogy az osztrák — főleg a neustadti és eigendorfi — papírkészítők szemében Léka továbbra is szálka maradt és nem felejtettek. Más módszerekkel, főleg a ronggyújtás illetve csempészés (l. alább) eszközével küzdöttek ellene és talán részben ennek tudható be az is, hogy később a neustadti papírkészítő, özv. Klossné fia — s így családja — számára igyekezett megszerezni a lékai malmot, hogy véglegesen legyőzze őket.

A lékai papírkészítők, legalábbis a mesterek életét más vonatkozásban, személy szerint is megismerhetjük.

Schoberwalter János György, aki 1731-től (vagy korábbtól) 1757. december 20-ig volt a lékai malom papírkészítője, 1689-ben született, valószínűleg Lékán vagy környékén — apjának, Mihálynak itt telke volt¹³⁹ — és 65 éves korában,¹⁴⁰ 1757. december 20-án halt meg¹⁴¹ ugyanott. Két testvéréről tudjuk, hogy papírkészítő volt 1756-ban. Pál, a fiatalabb Neustadtban legénykedett, bátyja, Ferdinánd pedig Felső-Ausztriában dolgozott.¹⁴² Még egy férfi rokonát — testvérét, unokatestvérét? — ismerjük, Mátyást, aki 1774-ben is hámori lakos volt.¹⁴³ Egy leánya volt, Mária Erzsébet,¹⁴⁴ aki papírkészítőhöz, Wallner János Györgyhez ment férjhez¹⁴⁵ (l. később).

Rendezett vagyoni viszonyok között élt, ha módos nem is volt. Apjától telket, házat örökölt, s 1774-ben ezen kívül 2 kaszás rétje (kb. 1 1/2—2 hold), 2 igás állata, 2 fejőstehene volt és évi hasznát ezek után 45 Ft-ban állapították meg, mint adóalapot.¹⁴⁶ 1755-ben ipara után évi 120 Ft hasznót állapított meg az adóösszeírás. Ez az összeg azonban csak egész évi üzemelés esetében reális — jelenti ki tiltakozásában a papírkészítő, s az uradalom igazolja állítását —, ami viszont a vízelégtelenség következtében sose valósul meg, a papírkészítő — mondja az uradalom — nem is annyira iparából, mint inkább Vas megyei javaiból él.¹⁴⁷ Ez utóbbi megállapítás nem átvitt értelemben, hanem szó szerint — az élelmezésre — érvényes, hisz 1753-ban a hámori mellékműhely építkezéséhez 400 Ft-ot fizetett ki Schoberwalter, mint vállalt hozzájárulást.¹⁴⁸ Ezenkívül mind a két műhely karbantartásához és fejlesztéséhez is mindig hozzájárult. A bérletet pontosan fizette, mert az uradalom sose sürgette. Nyersanyagbeszerzése is folyamatos volt. A papírmalomnál egy pincét is épített saját költségén, közel 100 Ft értékben.¹⁴⁹ Nyilvánvaló, hogy ipara hasznából készpénztökeket gyűjtött.

Jó papírkészítő volt, mesterségét tökéletesen ismerte — ez az udvari papírkészítő-rendelkezésekre adott szakvéleményéből megállapítható¹⁵⁰ —, és a termelési adottságokhoz viszonyítva jó papírt készített. De nemcsak általános szakmai tudása volt. A hibákat azonnal észreévő, messzetekintő, az összefüggéseket felismerő, s ugyanakkor a problémák gyakorlati megoldásait is megtaláló képességekkel is rendelkezett. Megoldotta a lékai malom vízelég-

¹³⁹ Léka 1771. 4.

¹⁴⁰ Uo. 1751. 3.

¹⁴¹⁻¹⁴² Htt. A. oec. No. 8.

¹⁴³⁻¹⁴⁴ Léka 1771. 4.

¹⁴⁵ Uo. 1763. 4.

¹⁴⁶ Szombathelyi áll. lt. Vas m. lt. i. h.

¹⁴⁷ Est. Rep. 17. fasc. Z. no. 1005.

¹⁴⁸ Léka 1748. 1.

¹⁴⁹ Uo. 1776. 5.

¹⁵⁰ Htt. A. oec. No. 8.

telenségi problémáit, a gyártásvíz-vezeték ötletével a minőségít, a hámori mellékműhellyel a mennyiségi elégtelenséget. S ez utóbbi megvalósulása előtt, 1751-ben a lékai főműhely nagyobbszabású átalakításával is próbálkozott, főleg a vízgazdálkodás teljes átalakításával, de az uradalom inkább a hámori megoldást választotta.¹⁵¹ E vízgazdálkodási problémák felismerése és helyes megoldása e kor átlagos mesteremberi színvonalát messze meghaladja és azt mondanám, bár furesán hangzik, hogy Schoberwalter „műszaki értelmiségi” volt. Alkotni tudó ember, akit a szervezeti kérdések is foglalkoztattak. Az udvar ilyen irányú rendelkezéseire azonnal felfigyelt. E rendelkezésekre adott véleménye a többi papírkészítő közül kiemelkedik. A ronggyűjtés problémájának megoldására (l. később) is célravezető, ésszerű szervezési javaslatai voltak. A magyar papíripar fejlesztéséhez — és történetének megismeréséhez — jelentősen hozzájárult.

De mint ember is méltó arra, hogy érdemeit elismerjük. Szorgalmas, becsületos, szakmáját szerető papírkészítő. A szakmai fejlesztés érdekében áldozatoktól sem riad vissza. Családtagjait szereti. Pál öccse nevelésére nagy gondot fordít, jól tudva — itt is a lényegét ragadta meg —, hogy a mesterember hírneve, becsülete e korban majdnem fontosabb, mint szakmai tudása. Még attól sem riadt vissza, hogy magára haragíthatja a neustadti papírkészítőt, s hazahívta öccsét, nehogy rossz hírbe kerüljön. Néhány megjegyzéséből következtetve nemcsak családját, szakmáját, hanem hazáját is ragaszkodóan szerette. Szakmáján keresztül szolgálta és élete egy kicsit a magyar kézműves sorsa is: megnemértés, sikertelenség, állandó küzdelem — és elismerés csak jóval később, már későn, a halál után.

Wallner János Györgyről, aki 1757. december 21-től 1773. december 16-ig volt lékai mester, már kevesebbet tudunk. Gyermekei életkorából következtetve feltehetően 1720 körül születetett és kb. 50 éves korában, 1773. december 16-án, de. 10 órakor, a lékai papírmalomból, a munka mellől ragadta el váratlanul a halál.¹⁵²

Származását és rokoni kapcsolatait nem ismerjük. 1754 körül feleségül vette Schoberwalter leányát — tehát ekkor Lékán volt —, aki 1755-ben egy leány- és 1765-ben egy fiúgyermeket szült neki.¹⁵³

Vagyoni helyzetéről sem tudunk sokat. A malom béresökkentésére vonatkozó, az uradalommal folytatott vitatkozásai nem téveszthetnek meg; nem azért ellenkezett, mert nem tudott annyit fizetni, hanem azért, mert az uradalom által kért bér nem volt reális. Tudjuk, hogy Hámorban saját költségén pincét épített 80 Ft értékben,¹⁵⁴ Lékán pedig 1772-ben istállót és szárítópajtát 66 Ft értékben. Igaz viszont, hogy ez utóbbi összegnek csak a felét fizette ki.¹⁵⁵ A papírmalom javításához, fejlesztéséhez többször hozzájárult. Láttuk, hogy az uradalmi javításhoz is 100 Ft-ot adott és vállalni akarta, megfelelő szerződés esetében, a teljes kiadást is. Tehát készpénzzel rendelkezett, úgyannyira, hogy közvetlenül halála után özvegye 450 Ft-ot tudott kölcsönadni.¹⁵⁶

Wallner szintén jó papírkészítő volt, de nem rendelkezett olyan képességekkel, mint apósa. Az általa készített papír minőségét kifogásoló uradalmi észrevételekre ő maga adta meg a helyes választ: ennek nem személyi, hanem műszaki okai vannak: a már említett vízelégtelenségen — a mennyiségít a

¹⁵¹ Léka 1751. 3.

¹⁵² Uo. 1774. 3.

¹⁵³ Uo. 1773. 24.

¹⁵⁴⁻¹⁵⁵ Uo. 1771. 4.

¹⁵⁶ Uo. 1775. 11, 1776. 5.

három mellékműhely-megoldás sem tudta teljesen kiküszöbölni — kivül a nyersanyag minőségi elégtelensége és a gyakori javítás okozta malomállás. A papírmalom sorsát szíven viselte, a javításokhoz nemcsak pénzzel, hanem saját kétkézi munkájával is hozzájárult.¹⁵⁷

Szorgalmas, emberséges, becsületes, munkaszerető ember volt, az uradalom is elismerte érdemeit.¹⁵⁸

Özvegy Wallnerné, Schoberwalter Mária Erzsébet 1773. december 17-től június 30-ig volt a malom bérlője. Feltehetően az 1730-as években született Lékán, halála évét nem ismerjük. Mikor 1773-ban 18 éves leányával és 8 éves fiával özvegyen maradt,¹⁵⁹ negyvenedik életévében járhatott. A bérlet felmondása után rövidesen elhagyta Lékát és gyermekeivel Kisújfalura költözött,¹⁶⁰ 1775-ben pedig kiment Stájerországba és Mürzzuschlagban fogadós lett.¹⁶¹ Feltehetjük, hogy férje rokonai laktak ott.

Anyagi helyzetét megelőzőleg láttuk. Jelentős készpénzzel rendelkezett, mert közvetlenül férje halála után Klossnak 257 Ft-ot és egy kőszegi festőmesternek 200 Ft-ot tudott kölcsönadni, s ugyanakkor a malom átadásakor hiányolt felszerelés 200 Ft-os számláját is kifizette.¹⁶² Bár adóssai nem fizettek, s örökségét képező, a férje saját költségén épített különféle épületekért — amelyeket természetesen otthagyt — az uradalom még nem kárpótolta, mégis fogadót tudott venni, de valószínűleg inkább bérelni.¹⁶³ Apja, majd férje után örökölt tulajdonát jól megbecsülte, kintlevőségeinek behajtását szorgalmazta: az uradalmat sürgette adóssainak fizetésre kényszerítésére, ezenkívül az egyik lékai papírkészítőlegényt, Huber Sebestyént, aki több mint 20 éve volt Lékán, megbízta ügyeinek képviseletével.¹⁶⁴

Nem rajta állt, hogy a papírkészítő mesterséget nem folytathatta Lékán. Megpróbálkozott a papírkészítőknél, s általában a mesterembereknél szokásos módszerrel: papírkészítő fia nem lévén, egy mesterlegénnyel akarta tovább vezetni a malmot. Az uradalom azonban — láttuk — inkább árvereztette a bérletet — 50 Ft különbségért. De még csak nem is tárgyaltak vele bércsökentési kérelme ügyében; valószínű, hogy megadta volna a régi bért. Szinte lázas gyorsasággal árvereztették a bérletet. Részint büszkesége — ő nem volt elég jó az uradalomnak, apja és az ura után, de egy vad idegen, igen —, részint a fájdalom, keserűség, szomorúság vitte el arról a helyről, ahol gyermekeskedett, ahol gyermekei növekedtek, ahol az apja és a férje annyit dolgozott, arról a helyről, ahol a szív millió fájó emléket talál, ahol otthon volt, s most idegen az úr, ő legfeljebb vendég, aki szívszorongva látja, hogy azt, amit az apja alkotott, s az ura megőrzött, azt az idegen bitorolja és herdálja. Itt csak egy megoldás van: örökre elszakadni attól a helytől, sőt még a mestersegtől is — és így is cselekedett.

Kloss Antal 1774. július 1-től 1776. január 31-ig volt lékai papírkészítő. 1738-ban született,¹⁶⁵ valahol Ausztriában. A neustadti özvegy papírkészítőnőnek, Klossné Franciskának volt mostohafia. Tanult, külföldet járt papírkészítő volt, de nem szerette szakmáját, vagy őt nem szerették a szakmában — valószínűleg mind a kettő igaz. Mikor 1773-ban a bérletért jelentkezett, már másfél éve a neustadti vaskereskedőnél dolgozott, s nem a papírmalomban, amelyet az édesfiú vezetett¹⁶⁶ — lehet, hogy az anyai tapintat választotta szét az édes és mostoha gyermeket, vagy esetleg a kettő veszekedése — és

¹⁵⁷ Uo. 1771. 4.

¹⁵⁸ Uo. 1774. 3.

¹⁵⁹ Uo. 1773. 24.

¹⁶⁰ Uo. 1771. 4.

¹⁶¹⁻¹⁶² Uo. 1775. 11.

¹⁶³ Uo. 1771. 4, 1775. 11, 1776. 3.

¹⁶⁴ Uo. 1775. 11.

¹⁶⁵⁻¹⁷⁴ Uo. 1774. 3.

amikor a lékai bérletből távozni kényszerült, erdési állást kért az uradalomtól.¹⁶⁷ Másfélévi lékai szereplése érthetővé teszi, hogy a papírkészítők nem szerették: bohém természetű ember volt, s hírnevére semmit sem adott — a szigorú életelveket valló mesteremberek csak megvetéssel és nem megértéssel nézték gátlástalan életét, s az is érthető, hogy ő sem vonzódott hozzájuk.

Anyja mindent megpróbált, hogy 35 éves mostohafiából embert faragjon, pedig már apai-anyai örökségét elverte. Klossné keserűen panaszozta levelében: oly sokszor segített — hiába; adósságot csinált — azután megszökött.¹⁶⁸ Ennek tudható be, hogy mikor először értesült lékai adósságairól, kereken megtagadta a kezességi fizetést, és az is, hogy az uradalomtól fia adósságairól írott dokumentumot kért.¹⁶⁹ A bizalmat csak egyszer lehet elveszíteni, de az anyai szív, mégha mostohaé is, megbocsát és Klossné mindent elkövetett, hogy fián segítsen, szinte könyörgött az uradalomnak, hogy tartásuk meg a bérletben, nehogy elveszítse kenyerét. Klossné végső reménye a jó házasság volt:¹⁷⁰ így talán anyagilag is, erkölcsileg is rendbejön Antal fia. A kőszegi aranyműves leányát szerette volna menyének, s Kloss hajlandó is volt, de úgy látszik a másik fél nem,¹⁷¹ s a házasságból nem lett semmi. Ráadásul a szükséges pénzt sem tudta előteremteni Klossné — lehetséges, hogy az édesfiú is szerepet játszott tiltakozásával (s joggal tarthatta igazságtalannak a tékozló állandó segítségét) — és lemondott róla.¹⁷²

Kloss bérletfelmondását a malom termelési zavarai (szárazság, javítások stb.) indokolta,¹⁷³ de levelének önsajnáló hangja valahogy úgy tűnik, mint egy gyengeakarató, az élet örömeit könnyelműen élvező, s nehézségeit elviselni nem tudó ember pillanatnyi alázkodása a bajban; könyörgés a javulási ígéret színezetével, amelyet holnapra elfelejt.

Kloss adóssága 1776. január 31-én, tehát másfél évi ott tartózkodása alatt 1024 Ft 13 kr volt, mint ezt az uradalom megállapította.¹⁷⁴ Ez az összeg 26 Ft híján három és fél évi bérösszegnek, vagy havi 56 Ft deficitnek felelt meg. 403 rizsma papír értékével volt egyenlő,¹⁷⁵ ami az uradalomnak több mint három évi szükséglete volt.¹⁷⁶ Nem csekély összeg.

Kinek tartozott? Az uradalmon kívül 21 embernek. Az uradalomnak 44 Ft 70 kr bérlettel, Wenkónak 458 Ft 46 kr-ral (kölesön és elmaradt bér), a malom nyolc dolgozójának 63 Ft 75 kr elmaradt bérrel, Wallnernének az átvett papírért, eszközökért és háziszerekért 257 Ft-tal, az uradalmi sörmesternek és Reisch kőszegi tünárnak enyvhez való bőrökért 22 Ft 66 kr-ral, Jestl István hámosi lakosnak fuvarozásért 7 Ft 23 kr-ral, az uradalmi hentesnek húserért 49 Ft 6 kr-ral, az uradalmi kocsmárosnak, Fischer Józsefnek Hámorban, Pilles Mihálynak Répcekehelyen borért 112 Ft 73 kr-ral, az uradalmi és Graf József rendeki molnárnak, valamint Haubenwahlner szélmalmosnak gabonáért, lisztért, s a hámosi erdésznek élelemért 9 Ft 3 kr-ral.¹⁷⁷

Az adósságból 544 Ft 85 kr volt a malomrezi és 479 Ft 28 kr a személyi kiadás: étel, ital. Ez utóbbiakhoz, mint hasonló célra fordított összeget, hozzá lehet számítani a malom ez időszakos tiszta hasznát és tegyük még hozzá, hogy az első félévi bért — 150 Ft-ot az anyja fizette ki.¹⁷⁸ Az utóbbi összegből, láttuk, a bor 112 Ft 73 kr volt — Wenko keserű szavai szerint Kloss mindent a borra fordított^{178a} —, ami 44,3 rizsma papírnak felelt meg, tehát havonta 2,5 rizsmának, vagyis 1200 ívnek. Így — ha minden nap áldozott szenvedélyének — naponta 40 ív papírt cserélt be a szőlő levére Kloss Antal, vagyis 3,6 litert, mert Lékán ez időben 3 kr volt egy icce új és 5—6

¹⁷⁵ Uo. 1769. 15.

¹⁷⁶⁻¹⁷⁸ Uo. 1775. 11.

kr az óbor,¹⁷⁹ s ez a másfél évi fogyasztás — 1920 liter. Nem egyedül ihatta, jó barátai bizonyosan segítettek.

Ha most megnézzük vagyonát, az 1773. január 31-én a papírról, pépről, rongyról s más dolgokról felvett leltárt — amelybe a jóakarát még a néhány kr értékű sáfrányt is felvette —, 867 Ft 27 kr értéket találunk,¹⁸⁰ vagyis 156 Ft 86 kr deficitet. De ez értékeket előbb még pénzzé kellett tenni, dobra verni, hogy hitelezőit kielégíthessék. E vagyon felét 326 rizsma félkész papír teszi 445 Ft 16 kr értékben. A többi szegényes holmi: néhány papírkészítő szerszám, konyhafelszerelés, ruha-féle, néhány bútor, élelmiszer közömbös össze-visszaságban. Van benne valami elszomorító: egy könnyelmű ember gyökértelensége, otthontalansága, szabadsága — kutyakivertsege és így nagyon őszintének érezhetjük azt az önsajnáló hangot, ahogy Kloss arról panaszkodik, hogy teljesen koldusbotra jutott.¹⁸¹

Kloss Antal egy könnyelmű, de jószívű ember volt, akit mindig a jóbarátok, a cimborák sodortak a lejtőre — erre anyja is célzást tesz.¹⁸²

Wenko Oszwald, korszakunk utolsó papírkészítője, 1776. február 1. (17.)-től működött 1802-ig vagy még tovább. Feltehetően dunántúli származású volt¹⁸³, és amikor 1776-ban bérlő lett, kb. 30—35 éves lehetett,¹⁸⁴ tehát az 1740-es években születhetett. Halála évét szintén nem ismerjük. Tudjuk, hogy amikor a bérletet kérvényezi (1775), akkor már 8 éve Lékán dolgozott,¹⁸⁵ tehát 1768 körül mehetett oda és azt is tudjuk, hogy a borostyánkői papírmalomban 5 évig szolgált, s egy inast felszabadulásáig kitanította.¹⁸⁶

A borostyánkői papírkészítő, Ecken János, becsületes embernek, jó barátnak és jó papírkészítőnek ismerte, akiért anyagilag is, erkölcsileg is kezességet vállalt¹⁸⁷, és nincs tudomásunk arról, hogy az uradalom negyedszázados szolgálata alatt mást tapasztalt volna.

Hogy jó papírkészítő volt, azt nemcsak papírjának minősége igazolja, hanem az is, hogy a Schoberwalter koncepciójában meginduló malmot — amelyet Wallner jó karban tartott, s Kloss elhanyagolt — tovább fejleszti: elődeinek régi kívánságát megvalósítva — ha kissé későn is — hollandit épít saját költségén.¹⁸⁸

Jobb módú családból származhatott, mert már Ecken is vagyonosnak ismerte,¹⁸⁹ s ő maga is igazolja ezt, amikor Gall igazgatónak megígérte, hogy apai földbirtok örökségét a malom fejlesztésére fogja fordítani.¹⁹⁰ Hogy nem a béréből élt legény korában sem, az azért valószínű, mert Klossnak 458 Ft-t tudott kölcsönözni, s ebből 150 Ft a bére volt.¹⁹¹ Saját szavai szerint sok évi munkájának gyümölcse ez az összeg¹⁹² — vagyis félretett, félretehett bére. A malom bérbeadásakor 123 q rongya volt kb. 300 Ft értékben, s Kloss adósságán kívül még volt készpénze, mert a szerződés megkötésekor 100 Ft előleget fizetett azonnal.¹⁹³ Vagyoni helyzete később sem rosszabbodhatott, mert 1780-ban rétet bérel az uradalomtól 5 évre, évi 20 Ft-ért,¹⁹⁴ akkor, amikor a papírmalom bérért 300 Ft-ról 340 Ft-ra emeli az uradalom.¹⁹⁵ 1785-ben 1359 Ft-ot előlegez javításra és 377 Ft költséggel építi a hollandit,¹⁹⁶ valamivel később pedig mindkét műhely zúzóberendezését átalakította.¹⁹⁷

Életére közelebbi adatunk nincs, nem tudunk többet róla, mint hogy Schoberwalternak és Wallnernek méltó utóda volt.

¹⁷⁹–¹⁸⁷ Uo. 1774. 14, 1775. 7.

¹⁸⁸ Uo. 1771. 4.

¹⁸⁹–¹⁹³ Uo. 1775. 11.

¹⁹⁴ Uo. 1780. 44.

¹⁸⁵ Uo. 1780. 25.

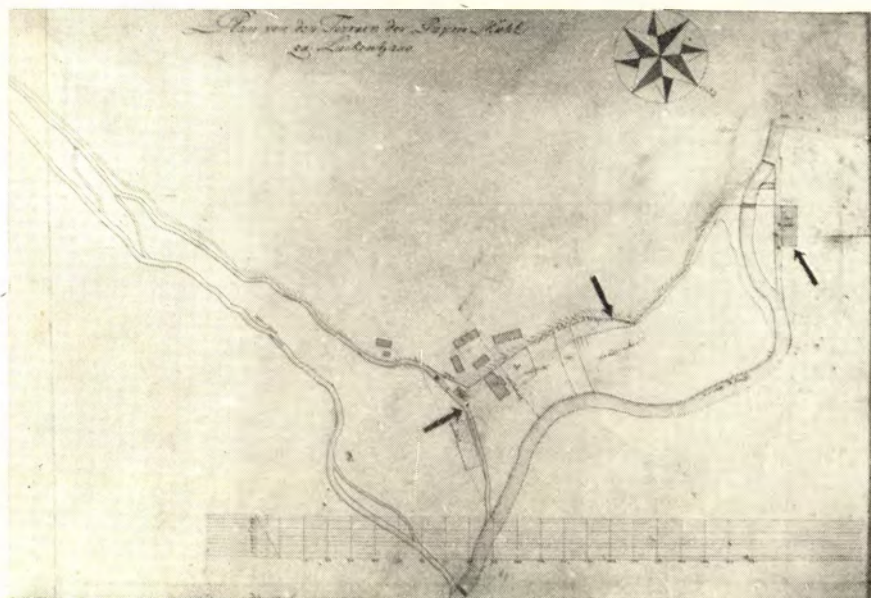
¹⁸⁶ Uo. 1771. 4.

¹⁹⁷ Leltárak 42.

V. TÁBLA
Illusztrációk Bogdán István cikkéhez

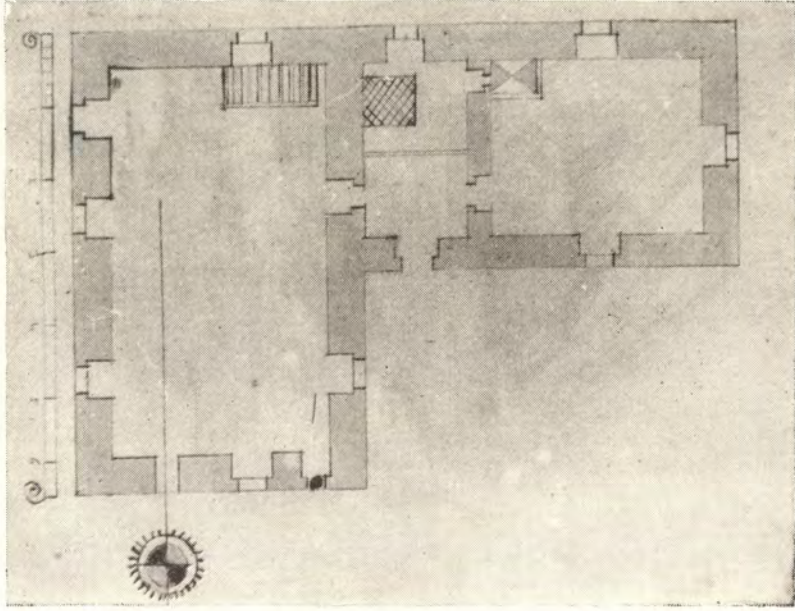

1. Léka és Hámor 1800. évi térképe (az utólag rávitt nyilak a papírmalom építményeit jelzik). OL Térképtár. Est. térk. IX. 352.

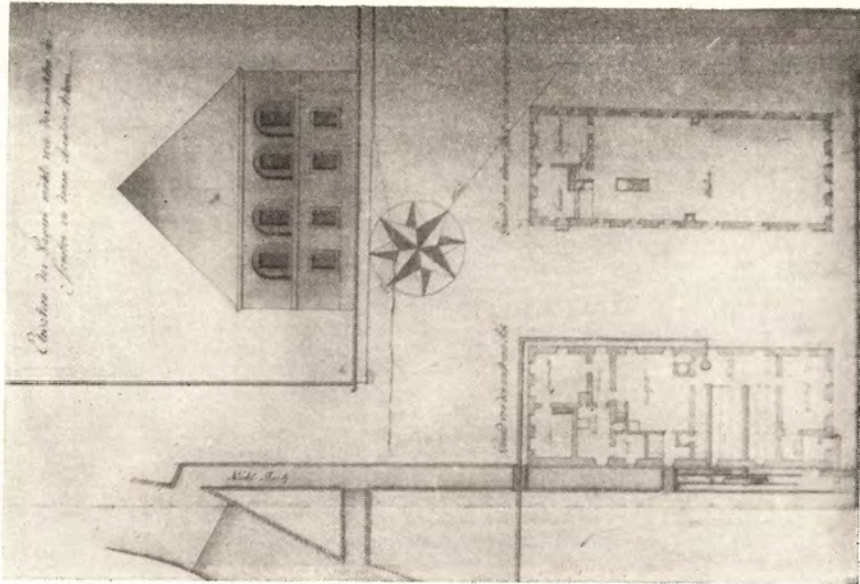

2. A papírmalom építkezési terve 1751-ből. OL Térképtár. Est. térk. XXXIV. 1109.

VI. TÁBLA

2. A hámosi mellékműhely terve 1748-ból.
OL Est. Lt. D. Léka 1748. nr. 1

1. Hámor és környéke 1741-ben.
OL Térképtár. Est. térk. V. 175.

A malom személyzete, osztrák papírkészítők, ronggyűjtők

A papírmalom többi dolgozójáról sajnos csak keveset mondhatok, róluk kevesebb adat rögzítődött, kevesebb irat jött létre.

A papírmalom gépeiből, eszközeiből, s első ismert létszámából következő fel kell tételeznünk, hogy kezdetben is — amikorról nincs írott emlékünkhöz — a mestereken kívül legalább 2 legény dolgozott, 1—2 inas tanult a malomban és esetleg időszakonként néhány napszámos is működött.

Tudjuk, hogy 1757-től, Wallner vezetésének kezdetétől, 1759-ig 2 legény és 2 inas dolgozott. Schwartz József Biebersburgból és Huber Sebestyén Pfalzból volt a két legény. Ez időben két munkát kereső vándorló legény is — Kreutzbergi János Mihály Lékáról és Petres Ernő Hannoverből — megszállt a malomban. Jestl Mátyás Lékáról volt az egyik inas, a másik Prokisch János Biebersburgból, de őt rövid idő múlva elbocsátották, s helyette a Steyrből való Wurssberger Jánost vették fel másik inasnak.¹⁹⁸ Az összlétszám tehát, a mesterrel együtt, 5 fő volt. Majdnem biztos, hogy nevezettek nemcsak 1759-ig dolgoztak a malomban, hanem tovább is, de nev szerint csak Huber Sebestyénről tudjuk, hogy 1775-ben is ott volt, akkor már 20 éve,¹⁹⁹ tehát 1755-ben jött Lékára. Az inasok felszabadulásuk után szokás szerint vándorolni mentek, ezért a nevezettek nem sokáig voltak Lékán. Jestlről még tudjuk azt, hogy apja, vagy valamelyik férfi rokona, Jestl István 1776-ban is hámori lakos volt.²⁰⁰

1776-ban Kloss, illetve Wenko mellett, aki már bérlő lett, 3 legény dolgozott Lékán — tehát korábban, Wallner ideje alatt Wenkóval együtt 4 legény — és 2 inas. A 3 legény közül az egyik Huber Sebestyén volt. A többiek nevét nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a 2 inast Kloss vette fel, tehát 1774. július 1-e után kerültek a malomba. Viszont névről ismerjük az ekkor foglalkoztatott napszámosnőket: Gragerné Magdát, Gruberné Erzsébetet és — valószínűleg leányát — Gruber Helént.²⁰¹ Így Wallner működésének végén, illetve Kloss alatt az összlétszám, a mesterrel együtt 10, Wenko működésének kezdetén pedig 9 fő volt. Wenko 1775 júliusában megemlíti, hogy legénytársaival együtt elküldték, mert a malom áll. 1776. január 28-án Kloss ismét felmondott valamennyiüknek, értesít róla Gall igazgató.²⁰² Wenko február 1-én, illetve 17-én bérlébe kerülve, visszavonta a felmondást.

Kloss adóssága alkalmat ad arra is, hogy az alkalmazottak fizetéséről is megtudjunk valami keveset. Az uradalom által összeállított tartozásjegyzék szerint Wenkónak 150 Ft bérrel tartozott, a 3 legénynek együtt 49 Ft 40 kr-ral — vagyis fejenként 16 Ft 2/3 kr-ral —, a napszámosok közül Gragernének és Grubernének 5—5, Gruber Helénnek 2 Ft-tal és a 2 inasnak együtt 1 Ft 66 2/3 kr-ral.²⁰³

Erről az összegről csak annyit tudunk, hogy megszolgált bér, illetve napszám volt. A pécsi papírmalomban az 1770-es években a legény 3 Ft 30 kr — 4 Fr 24 kr, a férfi napszámos 1 Ft 50 kr, a női 1 Ft, s az inas 1 Ft 50 kr hetibért kapott.²⁰⁴ Ha e kereseteket a fenti összegekkel összevetjük, akkor Wenkónak kb. 10 havi, s a többieknek, az inasok kivételével, 4—5 heti bérük maradt bent. Ez az idő az inasoknál 21 kr hetibért adna, ami szintén lehetséges, mert e korban az inas fizetése megegyezés szerint történt és sok helyen semmi bért sem kapott. Ezenkívül nem valószínű, hogy Kloss az

¹⁹⁸ Htt. A. oec. No. 8.^{199–203} Léka 1775. 11.²⁰⁴ Pécsi állami levéltár. Különügyek 155.

inasokat tovább fizette volna, mint a többieket. Így a bérhátralék december végi, illetve januári bérük volt. Wenko azért kivétel, mert ő bérét is kölcsönadta Klossnak.

Többet a papírmalom dolgozóiról nem tudunk. Rajtuk kívül még egy magyar papírkészítőről tehetünk említést: a borostyánkőiről, Ecken Jánosról, akinél valamikor Wenko dolgozott és aki érte, bérlete ügyében kezességet vállalt, mint láttuk.

Megemlítem még azon osztrák papírkészítők neveit, akik a lékaiakkal valamilyen módon kapcsolatba kerültek, illetve ez ügyben szerepeltek. Branauai Mátyás az az eigendorfi legény, aki miatt Schoberwalter sürgősen hazahívta Pál öccsét,²⁰⁵ és Ranhoffer a neve annak a leesdorfi legénynek, akinek szabálytalan felfogásával ártatlanul vádolták az osztrák papírkészítők Wallnert.²⁰⁶ Kloss-szal egyidőben jelentkezett a bérletért Meichtlböck János, Jäger Eleonóra sógora, aki a bécs-városi papírmalomban dolgozott már 20 éve.²⁰⁷ Kloss helyett bérlőt keresve, Gall igazgató Peyrits igazgató közvetítésével megpróbálkozott a bizonyos eigendorfi papírmalommal is: özvegy Purtscherné két fia közül — akik mindegyike tehetős és műhellyel rendelkező papírkészítő volt — valamelyiket szeretne volna megnyerni bérlőnek, de sikertelenül.²⁰⁸ Utánuk az uradalmi sörmester ajánlottjával, Thalbergerrel kísérletezett, aki cs. k. papírmalomban dolgozott. Thalberger megnézte a malmot, tárgyalt is, de végül felesége betegsége miatt nem vállalta a bérletet.²⁰⁹

Nem tartoztak a papírmalom személyzetéhez a ronggyűjtők, de mivel szerződéses, illetve üzleti kapcsolatban voltak a papírmalommal és a működéséhez nélkülözhetetlen nyersanyagot szállították, szükséges, hogy megemlítsük nevüket, s azt a keveset, amit tudunk róluk (a ronggyűjtés problémáját és tevékenységüket l. később).

1754-ben Trausnitz, zemenyei és Tschuidl, sopronkertesi ronggyűjtőtől vásárolt a malom, akiknek saját parasztgazdaságuk volt.²¹⁰ 1755-ben Jánnny András, névtelen társával együtt, szerződésleves ronggyűjtője volt a lékai malomnak és a Moson, Sopron, valamint Vas megyei hercegi birtokokon gyűjtötték a rongyot.²¹¹ 1763-ból Schmeitz Vida völgyfalusi gyűjtőt ismerjük, aki a ronggyűjtés különféle nehézségeinek megoldását kéri az uradalomtól.²¹² 1775—76-ban Unger József rohonci gyűjtő szállított Klossnak és tudjuk, hogy Kloss — könnyelműségéhez méltóan — előre is fizetett neki, mert az 1776-i hagyatéki leltár szerint Unger 3 Ft 81 kr-ral, vagyis 2,2 q ronggyal volt adósa.²¹³ Ugyancsak 1776-ból ismerjük Hofer Mátyás 6 gyermekes zsellért, a selegszántói gyűjtőt, aki Wenko igazolása szerint akkor már 4 éve nem szállított Lékára rongyot,²¹⁴ tehát még Wallner idejében látta el a malmot.

A papírkészítők életére, szokásaira vonatkozó általános adatokkal már régebben megismerkedtünk,²¹⁵ de ezt a képet most még néhány vonással kiegészíthetem.

Az általában szokásos 4 heti felmondási időt a mester részéről rendkívüli esetekben — pl. hirtelen bekövetkező, de előreláthatóan huzamosabb malomállás, a mester váratlan bérletfelmondása stb. — nem tartották be, és ez ellen

²⁰⁵–²⁰⁶ Htt. A. occ. No. 8.

²⁰⁷ Léka 1774. 3.

²⁰⁸–²⁰⁹ Uo. 1775. 11.

²¹⁰ Uo. 1754. 6, 20.

²¹¹ Uo. 1754. 20.

²¹² Uo. 1754. 6.

²¹³ Uo. 1775. 11.

²¹⁴ Uo. 1776. 19.

²¹⁵ Ld. 128. jegyzet.

a legény nem tiltakozhatott.²¹⁶ Viszont a legény nem távozhatott el a malomból a mester beleegyezése nélkül, és ha mégis elment, máshol nem volt szabad felvenni — éppen e szokás, illetve az ezt szentesítő rendelet megszegésével vádolták az osztrák papírkészítők Wallnert. De a mester sem hagyhatta el a malmot, még ha bérleti szerződését fel is bontották, addig, amíg az új mester át nem vette.²¹⁷ Talán részben ennek a szokásnak köszönhető Wenko, hogy bérlethez jutott: sürgősen kellett az új mester, mert addig Kloss nem mehetett el.

A papírkészítő halála után özvegye, mint papírkészítőmesterné (Papiermachermeisterin), más mesterséghez hasonlóan, tovább folytathatta iparát, tovább vezethette, bérelhette a malmot, ha egy megbízható, jólképzett legényt alkalmazott a műhely technikai irányítására, aki mint mesterlegény (Meistergesell) dolgozott azután. Ezt Wallnerné és Wenko esetéből tudjuk.²¹⁸

Végezetül még egy papírkészítői, illetve általános mesteremberi, nem is annyira szokást, mint inkább életelvet említek meg — a hírnevet. A céh mesterembereinek majd egész életét szabályozta. A kötetlenebb életformát élő, céhen kívüli papírkészítők is alkalmazták azt az inaskortól-mesterkorig tartó nevelő módszert, amelynek célja az volt, hogy a papírkészítő józan, becsületes, erkölcsös, egyszerűval megbízható, jóhírű ember legyen, és ezt legalább olyan fontosnak tartották — ha nem fontosabbnak —, mint a szakmai tudást. E normák ellen vétő inasokat, legényeket bírságotlák, nem alkalmazták, mert még a malom is rosszhírbe kerülhetett miattuk. Láttuk, hogy Schoberwalter milyen sürgősen hazahívta Pál öccsét. A rosszhírű mestereket pedig — Kloss példája illusztrálja — még legénynek sem alkalmazták, és önállósulását — még tőke esetében is — megakadályozta az, hogy híre miatt nem kapott se ajánlatot, se kezeset, s így nehezen dolgozhatott szakmájában.

Néhány szót kíván az a viszony, amelyet a magyar és osztrák papírkészítők között tapasztalhattunk.

Szoros kapcsolat volt közöttük a vándorlás és az ipar nemzetközi jellege, a szakmai érintkezés, ritkábban rokonság következtében. A jó kapcsolatot azonban nem egyszer megzavarta az a tény — különösen az osztrák határ mentén, mint Léka esetében —, hogy versenytársak voltak a nyersanyag- és áru piacon, de nem egyenlő feltételek mellett. A magyar papírkészítő gazdaságilag és műszakilag rosszabb helyzetben volt. Az osztrák papírkészítők részéről az előzőekben megismert torzsalkodás nem ennek, hanem hírnév-féltékenységüknek volt a következménye — Schoberwalter ezt sértette meg. A magyar papírkészítők a gazdasági okon kívül ugyancsak a hírnév miatt tekintettek ferde szemmel az osztrák papírkészítőkre: ők nem tudtak olyan szép és finom papírt készíteni, mint azok, önhibájukon kívül. Durva ronggyal kellett dolgozniuk, míg amazok finommal dolgozhattak és ennek egy része magyarországi volt; előlük kaparintották el gyűjtés, csempészés útján az osztrákok. A XVIII. század második felének állandó papírkészítő panasza ez: oly kevés a finom rongy és még azt a keveset is elviszi Ausztria — hogyan tudjunk mi szép és jó papírt készíteni?

A magyar és osztrák papírkészítők között tapasztalható ellentét a felszínen a jó hírnév célja felé futó szakmai versengés volt, a két ország közötti gyarmati viszony alig tudatosult a magyar papírkészítőkben.

A ronggyűjtők életére általános adataink is vannak. Bár a ronggyűjtéssel, mint termelési problémával később foglalkozom, ezeket itt említem meg.

²¹⁶⁻²¹⁷ Léka 1775. 11.

²¹⁸ Uo. 1774. 3.

A ronggyűjtő házaló kereskedő. Vagyoni helyzete változó: nincstelen házatlan, vagy házas zsellér, még telkes gazda is található köztük,²¹⁹ akik a gazdálkodás mellett ezzel is foglalkoztak.

A papírmalommal eleinte csak üzleti viszonyban voltak, de már az 1750-es években, a rongyelégtelenség miatt, megeskette őket az uradalom, hogy a területén gyűjtött rongyot csak az uradalmi papírmalomnak adják át és titkon nem gyűjtenek.²²⁰ Rövidesen szerződéslevelet kaptak,²²¹ amely főként az uradalom érdekeit védelmezte; nekik engedélyt adott arra, hogy gyűjthessenek, s az uradalmi tisztviselők támogatását szerezte meg számukra. A piac ilyen irányú megkötése természetesen korlátozta a ronggyűjtőt, de nem akadályozta meg a csempészt, mert mint Hofer Mátyás gyűjtő egyszerűen, de oly világosan fogalmazta: mégis oda viszi, ahol többet kap érte — és Ausztriában többet fizettek —, hogy kenyerét könnyebben keresse meg.²²²

A ronggyűjtés fáradtságos foglalkozás, nehéz kenyér volt. A ronggyűjtő gyalog járt akkor is, amikor gyűjtött és többnyire akkor is, amikor leszállította a rongyot. 60 kg-nál többet nem tudott vinni²²³ és némelyiknek 2—3 napot is kellett gyalogolnia, amíg Lékára ért.²²⁴ Nagyobb mennyiséget természetesen csak tengelyen vihetett, de ez esetben a papírkészítő megfizette a fuvar felét.²²⁵ Érthető, hogy szorgalmazták a ronggyűjtő körzetek megszervezését és az átadó helyek kijelölését.

A ronggyűjtő — ismételjük meg — kereskedő, nem iparos, és így nem a szakma szeretete, nem a mesterség hírneve vezérelte, hanem a haszon. Gátlátalanul csempészt. Ha úgy hozta a lehetőség — mint Schmeitz Vida mondja —, akkor éjjel, járatlan utakon, de oda viszi, ahol többet adnak érte, mert mit kockáztat a rajtaesipésnél? — elkobozzák a rongyot. Egyszeri árúját igen, de szabadságát nem veszti el.²²⁶

A papírmalom működése

A papírmalom működésére vonatkozó adatok többsége két probléma köré csoportosul: az anyagbeszerzés elégtelensége, vagyis a *ronggyűjtés* problémája és az üzemeltetés nehézségei köré.

A *nyersanyagbeszerzés* főleg a ronggyűjtés problémája volt. E probléma lényegét és fontosságát nemcsak a papírkészítő ismerte fel, hanem részben az uradalom is. Thanhoffer igazgató állapítja meg 1754-ben, hogy a papírmalom menetele a ronggyűjtéstől függ,²²⁷ ugyanígy a jövedelmezősége is, mert ha a papírkészítő drágán veszi a rongyot, drágán adja a papírt.²²⁸ Tehát az uradalom érdeke egybeesett a papírkészítő érdekével és e problémát az uradalom is igyekezett megoldani. De volt még egy lényeges kérdés — a minőség. Az uradalom állandóan kifogásolta a papír minőségét, a papírkészítő pedig azzal védekezett, hogy szép és finom papírt csak finom rongyból készíthet — ez pedig kevés van.²²⁹ E problémával a papírkészítő magára maradt.

Nem volt elegendő, megfelelő rongy, nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában sem, bár ott több, de mégsem elegendő. Az áruhiány egyik gyakorlati megoldása a csempészség volt.

²¹⁹ Uo. 1754. 6, 20, 1774. 3, 1776. 19.

²²⁰ Uo. 1754. 6.

²²¹ Uo. 1754. 6, 20.

²²² Uo. 1776. 19.

^{223–224} Uo. 1754. 6.

²²⁵ Uo. 1776. 19.

^{226–228} Uo. 1754. 6.

²²⁹ Htt. A. occ. No. 8. Léka 1754. 6, 1771. 4, 1775. 11.

Léka és ronggyűjtő területe túl közel volt az osztrák határhoz és az osztrák papírkészítők gazdasági ereje nagyobb volt. E tényeken a papírkészítő és az uradalom nem tudott változtatni, ezért más módszerekkel próbált a bajokon segíteni.

A rongyescsempészség már a papírmalom első korszakában akadályozta a termelést, de erről csak általános adatunk van,²³⁰ 1754-ből már többet tudunk. Ez év áprilisában Schoberwalter panaszolja, hogy a zemenyei, sopronkerteszi, fraknói, selegszántói és völgyfalusi gyűjtők alig hoztak valami rongyot, és akkor is csak a rosszat. A finomat kiviszik Ausztriába, a neustadti és eigendorfi malmokba.²³¹

Thanhoffer igazgató a papírkészítő panaszához hozzáfűzi: pedig, mint a múltban is, ez évben is, parancs ment az uradalmak igazgatóihoz, amely büntetés terhe alatt megtiltja nekik, hogy a lékai papírmalom gyűjtőjén kívül másnak a gyűjtést megengedjék.²³²

Thanhoffer tovább nyomozott ez ügyben és szeptemberre már többet jelenthetett: a zemenyei gyűjtő, Trauschnitz jó két hete rábeszélte a sopronkerteszi, Tschuidt, hogy a gyűjtött rongy mennyiségét tartsa meg és vigyék osztrák malomba, ami meg is történt.²³³

Persze e jelentéssel a csempészséget nem akadályozták meg és Schoberwalter nem nyugodott. Megállapítja, hogy az ottani 5 uradalom területéről évenként 100 bécsi mázsa (56 q), sőt több rongyot is össze lehet gyűjteni és egyúttal javaslatot is tesz a lebonyolítására: a gyűjtőkörzetek és az átvevőhely kijelölésére.²³⁴

Az uradalom azonban csak újabb tiltó parancsot küldött az uradalmi tisztviselőkhöz, a városi és falusi bírókhoz, de — mint Schoberwalter panaszából tudjuk — ezek ezt nem hajtották végre, a csempészséget vígan virágozt tovább, ezért — folytatja a papírkészítő — feltétlenül szükséges, hogy az uradalom a benyújtott tervet elfogadja és a szerződéslevelet kiadja, de csak új gyűjtőknek, a régieket ki kell zárni.²³⁵

Az uradalom 1755 végén, elfogadva a javaslatot, ki is adta a ronggyűjtő szerződéslevelet (részletesen l. alább) és a herceg ismételtén megparancsolta az uradalmi tisztviselőknak, városi és falusi bíróknak, hogy csak az ilyen levéllel rendelkezők ronggyűjtését engedélyezzék az uradalmak területén, másokét nem — büntetés terhe mellett.²³⁶

Ez az intézkedés általános volt, részletekkel nem foglalkozott. A minőség problémáját, bár implicite magában foglalta, nem oldotta meg. Pedig ez a kérdés annyira fontos volt, hogy Wallner javaslatára Sopron megye, majd a Helytartótanács azzal a kéréssel fordul az uralkodóhoz, hogy adasson finom vászonrongyot a magyar papírkészítőknek a bécsi rongyraktárból, mert a magyar kormányhatóságoknál kevés a jó papír.²³⁷ A választ nem ismerjük, nincs adat arra, hogy megtörtént, de nem is valószínű. Ugyancsak nem oldotta meg az uradalom intézkedése a másik fontos, a papírkészítőt és a ronggyűjtőt egyaránt közelről érintő kérdést, a csempészség alapokát, az ár problémáját sem, valamint teljesen figyelmen kívül hagyta a gyűjtés lebonyolítását. Pedig a ronggyűjtőkörzetek és az átvevőhely kijelölése nemcsak a ronggyűjtő, hanem a papírkészítő, s így az uradalom számára is fontos volt. Schoberwalter már korábban javasolta, láttuk. De azért annyit elért ez az intézkedés, hogy a csempészség némileg korlátozódott és a ronggyűjtő hozzászólt a kérdéshez.

²³⁰⁻²³³ Léka. 1754. 6.

²³⁴⁻²³⁶ Uo. 1754. 20.

²³⁷ Htt. A. ooc. No. 8.

Schmeitz Vida völgyfalusi gyűjtő, érthetően, az árat és a szállítás lebonyolítását kifogásolta. A lékai papírmalom — mondja — 1 Ft-ot fizet 1 bécsi mázsa (56 kg) ronggyért, Ausztriában 1 Ft 30 kr-t, fizessen a lékai legalább 1 Ft 25 kr-t. Ráadásul 2—3 napot is gyalogol Lékára, míg Ausztriába csak fél nap az út. Szervezzenek három ronggyűjtő helyet, ahol a papírkészítő megbízottja átveszi és kifizeti a rongyot, és csak három gyűjtőnek adjanak gyűjtési engedélyt, majd ők felosztják maguk között a területet.²³⁸

Thanhoffer igazgató a panasz kivizsgálása során megállapítja, hogy a lékai papírkészítő is fizetne annyit, mint az osztrákok, ha a gyűjtő nem szedné ki a finom rongyot — azt kiviszi Ausztriába, s ide csak a rosszat hozza; azután, távoli útról a fuvar felét fizeti a papírkészítő; végül: az uradalmi tisztviselők s a bírók hanyagsága miatt csempészhetnek. Véleménye szerint menesztetni kellene az osztrák határnál gyűjtőket — s ha valamelyiket mégis rajtacsipnénk, szigorúan meg kellene büntetni —, és ki kell adni a szerződéslevelet a papírkészítő megbízottjának. Aztán hozzáteszi: ha ő lenne azon a környéken igazgató, megoldaná a kérdést, nem lenne művészet a csempészcst megakadályozni. Három éjjeliórt állítana, akik meglesnék, hogy ki a csempész a falusiak közül.²³⁹ Az uradalmi tisztviselőkre Wallner is panaszkodott: nem törődnek sem a parancsal, sem a szerződéslevéllel, és így a csempészek miatt az ő gyűjtője nem tud rongyot szedni.²⁴⁰

Az uradalom 1763-ban új szerződéslevelet adott ki — tartalma a korábbival lényegében megegyezett²⁴¹ — és megfogadva Thanhoffer korábbi javaslatát,²⁴² a papírkészítő által javasolt új gyűjtőket szerződtette. Ismételten megparancsolta az uradalmi tisztviselőknek és bírónak: állandóan figyeljék, ki gyűjt a területükön, különösen az ismert régi, de megbízhatatlanságuk miatt jelenleg nem szerződtetett gyűjtőket figyeljék, és ha valamit tapasztalnak, azonnal jelentsék.²⁴³

Ez az intézkedés természetesen ismét csak korlátozta, de nem szüntette meg a csempészetet, sőt az új gyűjtők közül is hűtlen lett néhány. Wallnerné panaszolja 1773-ban, hogy az ausztriai ebergassingi újonnan épült papírmalom ronggyűjtője rávette a lékai gyűjtőt, hogy a finomabb rongyot neki adja át²⁴⁴ — rávette, mert rávehette, lényegesen többet fizetett, mert fizethetett érte.

Az új szerződéslevél kiadása után, valószínűleg a papírkészítő és a gyűjtők sürgetésére, az uradalom — ha lassan is — megszervezte a gyűjtőkörzeteket, egy-egy gyűjtőre bízva mindegyiket.²⁴⁵

Ezek az intézkedések és végrehajtásuk, valamint a feltehetően kiszabott büntetés, fokozatosan megnehezítették a csempészcst az 1770-es évek végére. Tudjuk, hogy 1776-ban Hofer Mátyás volt selegszántói gyűjtő, aki már 4 éve nem szállított a lékai malomba, szerződéslevelet kért az uradalomtól, olyant, amellyel a csempészek elkobzott rongyával is kereskedhet.²⁴⁶

Gall igazgatónak gyanus volt az ügy és felszólította a papírkészítőt: nézzen utána, nem csempész-e az illető? A papírkészítő megígérte, hogy amint munkája engedi, kimegy a helyszínre.²⁴⁷

Az ügy folytatását nem ismerjük, de valószínű, hogy Hofer nem kapott szerződéslevelet. Viszont kérése egy nagyon logikus feltételezésre készlet:

²³⁸⁻²³⁹ Léka 1754. 6.

²⁴⁰ Uo. 1763. 4.

²⁴¹ Est. Regentia 1763. 17.

²⁴² Léka 1754. 6.

²⁴³ Est. Regent. 1763. 17.

²⁴⁴⁻²⁴⁵ Léka 1774. 3.

²⁴⁶⁻²⁴⁷ Uo. 1776. 19.

szerződéslevél birtokában akart csempészni. A gyűjtést a szerződéslevél lehetővé teszi, s a szállításnak részben eleget tesz, viszont a jobbat kiviszi, sőt — a csempészekről is átveszi e célra a rongyot, mert az esetleges rajtacsípsés esetében is védekezhet valamiképp a szerződésbe foglalni kért kitételrel, mely szerint ő elkobzott ronggyal is kereskedhet.

A papírkészítő, illetve az uradalom a csempészek elleni közdelmében két fegyverrel élt: jogi (szerződéslevél) és szervezeti (ronggygyűjtő körzet) megoldással. A célra vezetőbbet, a gazdaságit — vagyis hogy többet fizessen — nem alkalmazta. Most vizsgáljuk meg közelebbről e két megoldásra vonatkozó adatokat.

Kezdetben csupán megeskették a ronggygyűjtőt, hogy nem csempészi ki a rongyot Ausztriába. Az 1740-es években, időszakonként, már szerződést is kötöttek vele, az eskün kívül.²⁴⁸ 1754-ben már részletesebb intézkedésre van szükség. A papírkészítő panaszára Thanhoffer igazgató is foglalkozik a kérdéssel és megállapítja, hogy a gyűjtővel rendszeres szerződést kell kötni — akár tizzel is —, de lehetőleg azzal, akit a papírkészítő javasol, és a szerződés nélküli gyűjtőket meg kell büntetni.²⁴⁹

A szerződéslevél tervezetét 1755 végén, feltehetően Schoberwalter javaslatai alapján, Thanhoffer állítja össze — bár én valószínűbbnek tartom, hogy Schoberwalter egyedül készítette: a lényeg megragadása és a probléma célra vezető megoldása az ő gondolkodásmódjára hasonlít — és végleges szövegétől fontos pontokban eltér. Lássuk ezeket.

A ronggygyűjtőt háziszolgának akarta alkalmazni, tehát nem szerződéses, hanem munkaviszonyt teremteni — esetleg napszámot kapott volna, de inkább teljesítménybért. A csempészekről elkobzott rongyot a gyűjtőnek kellene átadni, és ezért a papírkészítő a szokott árat fizeti, mely összeget a helység bírója és a gyűjtő fele-fele arányban kapná meg — tehát anyagilag is érdekeltté tenné azt, aki a falut a legjobban ismeri, a bírót, hogy az uradalom pártjára állva, a csempészeket figyelje és elfogja. A földesúri parancsot megszegő tisztviselőt vagy bírót, mint parancsmegtagadót, kérdőre vonná. Megengedné, hogy Ausztriából és a határszéli tartományokból a rongyot a papírmalomba behozzák.²⁵⁰ A végleges szöveg pedig így szól:

„Ennek felmutatóját ... a lékai papírmalom papírkészítője ronggygyűjtőnek vette fel.

Megparancsoljuk minden hercegi tisztviselőnek, városi és falusi bírónak, hogy Vas, Sopron és Moson megyékben fekvő uradalmainkon és javainkon nevezett ...-nek a ronggygyűjtést megengedje és őt e munkájában védelmezze és támogassa. Különben a mi házbirtokos alattvalóinktól és zselléreinktől uradalmi szerződéslevél nélküliek gyűjtik össze a rongyot, idegen műhelybe, külföldre viszik, ezzel pedig nemcsak a bérlőnek, hanem a mi papírmalmunknak is kárt okoznak.

Szigorúan megparancsoljuk tehát tisztviselőinknek, a városi és falusi bírónak, hogy kizárólag csak a lékai papírkészítő által küldött, általunk aláírt szerződéslevéllel rendelkező gyűjtőnek engedélyezzék a gyűjtést, más illetéktelent, e levéllel nem rendelkező gyűjtőt, még ha házbirtokos is, ki kell zárni, az általa gyűjtött rongyot el kell venni, ezenkívül, mint parancsunk megtagadóját, testi fenytéssel is kell büntetni és javainkról ki kell tiltani.

²⁴⁸⁻²⁴⁹ Uo. 1754. 6.

²⁵⁰⁻²⁵¹ Uo. 1754. 20.

Tisztviselőink, városi és falusi bírók figyeljék, hogy ki gyűjt területükön, főleg azt, hogy nem a régi, de hűtlen gyűjtő-e: a büntetést szabják ki rájuk és ezt jelentsék.

Utásítunk mindenkit, hogy tartsa magát ezen oklevélhez, melyet aláírásunkkal és hercegi pecsétünkkel megerősítettünk.

Kelt székhelyünkön, Kismartonban ...²⁵¹

Lényegében ezt ismétli meg az 1763-as szerződéslevelé is, amely az első parancsot megerősíti, némileg eltérő fogalmazásban. Az új csupán ennyi: „Nem csekély kedvetlenséget okoz nekünk az, hogy egyes házbirtokos alattvalóink, különösen a határnál fekvő részeken, akik a mi környékünkön és uradalmainkon amúgy is nekünk tartoznak szolgálni, bátorkodnak uradalmi engedély nélkül, tilalom ellenére is, nemcsak gyűjteni, hanem azt idegen műhelybe, külföldre vinni...²⁵²

A földesúr, a korszak szemléletének megfelelően, jogot formált alattvalóinak elnyűtt gönceire, s a rongyot bérlőjének, a papírkészítőnek biztosítani igyekezett. Végso fokon saját érdekét védte vele, de a földesúr, illetve a papírkészítő és a rongygyűjtő, vagyis az alattvaló harca a rongycsempészet frontján nem csupán osztály-, hanem nemzeti érdeket is szolgált. Egy kis területen folytatott harc volt ez Ausztriával: a magyar papírkészítő küzdelme az osztrák papírkészítővel, és így az uradalom intézkedése a magyar ipar támogatása is volt. Lényegében gazdasági harc volt — egy iparág nyersanyagáért folyt —, de magyar részről csak jogi fegyverekkel vívták, az eredmény nem lehetett vitás. Bár tudjuk azt, hogy a rongykivitel megtiltását a papírkészítők kezdeményezésére önkormányzataink, sőt az udvari magyar kormányservek is ismételten magukévá tették,²⁵³ általános intézkedés nem történt, csupán időszaki, helyi felmegoldások, viszont Ausztriában 1767-ben az uralkodó rendeletileg megtiltja a rongykivitelt.²⁵⁴

Az uradalom, de inkább a papírkészítő, s részben a rongygyűjtő másik irányú próbálkozása a rongygyűjtő körzetek létrehozása volt. E probléma megoldása részben a csempészet közvetett megakadályozását (az uradalom és a papírkészítő érdeke), részben a gyűjtés lebonyolításának (a papírkészítő és a rongygyűjtő érdeke) megszervezését jelentette.

A rongygyűjtő területet, láttuk, a Vas, Sopron és Moson megyékben fekvő hercegi uradalmak alkották. Természetesen a szállítási nehézségek következtében inkább a papírmalomhoz közelebb fekvő területek jöttek számításba.

Tudjuk, hogy 1754-ben, valószínűleg a korábban kialakult gyakorlatnak megfelelően, 5 gyűjtő működött: fraknói, selegszántói, sopronkerteszi, völgyfalusi és zemenyei gyűjtő.²⁵⁵ A gyűjtők maguk között oszthatták fel a területet és a fenti területmegjelölés csupán annyit jelentett, hogy a gyűjtők ott laktak.

Ez a megoldás nem volt megfelelő, főleg a szállítási nehézségek miatt, ami állandó panaszja volt a rongygyűjtőknek. Schoberwalter — ismét egy adalék kiválóságához — gyakorlatiasabb megoldást javasolt: a fraknóváraljai, pecsenyédi, szarvkői, kismartoni és margittai uradalmakra havi kontingensben, arányosan, ki kell róni a gyűjthető mennyiséget — ez az évi 100

²⁵² Est. Regent 1763. 17.

²⁵³ Htt. A. occ. No. 8., Lad. D. Fasc. 8. N. 5.

²⁵⁴ Sammlung aller k. k. Verordnungen

und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780 usw.

5. Bd. Wien, 1786. 190. l.

²⁵⁵ Léka 1754. 6.

bécsi mázsát is meghaladja —, a kirovást a kisbíró vagy az éjjeliőr bonyolítaná le, s ezek útmutatása alapján a ronggyűjtő összeszedi és negyedévenként egy helyre, pl. Ágfalvára hordja, a papírkészítő itt mérlegeli, itt veszi át és ki is fizeti a rongyot.²⁵⁶ Ez a javaslat (részben bürokratikus centralizáció) az elérendő célt, a nyersanyag biztosítását tekintette, s annak az adott viszonyok közötti legésszerűbb megoldását, a papírkészítőnek azonban újabb nehézséget okozott volna, javaslata alapján negyedévenként légvonalban is 60 km-es út szállítási nehézségeit vállalta, holott korábban a malomba szállította a gyűjtő a rongyot. A gyűjtő munkáját azonban megkönnyítette, a csempészetet pedig megnehezítette volna.

A terv nem valósult meg — mint ahogy a papírkészítőnek a szerződéslevélnél tett ésszerű és célravezető javaslata sem —, mert 1762-ben Schmeitz Vida, völgyfalusi gyűjtő panaszai még mindig e probléma köré csoportosulnak. Sürgeti a megszervezést és azt javasolja, hogy három gyűjtő, illetve átvevő helyet jelöljön ki az uradalom: Borbolyán, Márefalván és Jobbágyúfalun, ahol a papírkészítő megbizottja átveszi és fizeti a rongyot. A ronggyűjtést pedig csak három gyűjtőnek engedélyezzék: a völgyfalusinak (vagyis neki), a selegszántóinak és a zemenyeinek, és ezek osszák fel maguk között a gyűjtőterületet.²⁵⁷ Ez a javaslat Schoberwalter gondolatát variálja — kevésbé mélyrehatóan —, de a centralizáció (papírkészítő érdeke) helyett decentralizál (ronggyűjtő érdeke), s így a szervezést a ronggyűjtők vonalán akarja megoldani, hogy az ellenőrzést megnehezítse.

Ez a terv sem valósult meg, illetve azt eredményezte, hogy az uradalom kiadta az új szerződéslevelet. A kérdést csak később oldották meg, amennyiben megoldásnak lehet nevezni azt, hogy egy kis fejlesztéssel visszatértek a korábbi gyakorlathoz. 1776-ban a lékai papírmalomnak hét gyűjtője van: Lékán 1, Hámoron 2, Kecölön 1, Borsmonostoron 2 és Sopronban 1, akik a lékai kivételével szerződéslevelet kaptak.²⁵⁸ Valószínű, hogy a gyűjtőterület felosztását rájuk bízták és a rongyot Lékára hordták.

A ronggyűjtés megszervezésében tehát tulajdonképpen csak a gyűjtők változtak, a rendszer csupán meg nem valósult javaslatokban. Az uradalom, mint láttuk, jogi vonalon próbálta a kérdést megoldani, inkább a csempészet megakadályozása mint a gyűjtés megszervezése vonalán. Számára csak az volt a fontos, hogy a papírkészítő megkapja a rongyot; a hogyan, az már a papírkészítő gondja volt és az is maradt a minőség problémájával együtt.

E problémakör egyik részletkérdése a szállítás, amelyet elvileg és lényegében a malmon kívüli átvevőhelyek kijelölése oldott volna meg, mint azt a papírkészítő és a ronggyűjtő egyaránt javasolta, de — mint láttuk — kezdetben is, később is Lékára hordták be a rongyot,²⁵⁹ kétféleképp.

A gyűjtés, vagyis a rongyszedés gyalog történt — a gyűjtő házaló kereskedő —, a szállítás a távolságtól függően gyalog vagy kocsin. Gyalog 60 kg-nál többet nem tudott vinni a gyűjtő²⁶⁰ — nem a súly, hanem a terjedelem miatt —, s gyakran több napig is gyalogolt vele. A kezdeti időkben a szállítás inkább a gyűjtő problémája volt, később — 1762-ben — résztvett benne a papírkészítő is: vállalta a távoli utak terhét,²⁶¹ 1776-ból pedig adatunk is van arra, hogy a fuvar felét fizette.²⁶²

A rongy mennyiségéről keveset tudunk. 1754-ben Schoberwalter a frak-

²⁵⁶ Uo. 1754. 20.

²⁵⁷ Uo. 1754. 6.

²⁵⁸ Uo. 1776. 19.

²⁵⁹ Uo. 1754. 6, 1776. 19.

²⁶⁰⁻²⁶¹ Uo. 1754. 6.

²⁶² Uo. 1776. 19.

nói, pecsenyédi, szarvkői, kismartoni és margittai uradalmak területéről begyűjthető rongyot 100 bécsi mázsára (56 q), vagy még többre becsülte,²⁶³ valószínűleg a korábbi tapasztalat alapján, tehát ez a rongymennyiség leletett az évi szükséglete. 1776 elején, Kloss hagyatéki leltára szerint, 3 bécsi mázsa (168 kg) nem lúgozott és 1 1/2 mázsa (81 kg) posta rongy volt a malomban,²⁶⁴ elenyésző mennyiség. Viszont Wenko 300 mázsa (158 q) saját tulajdonú ronggyal kezdi meg ez évben a működést.²⁶⁵ Ez a mennyiség nem a malom évi szükséglete, hanem Wenko tőkéje volt. Schoberwalter évi 100 bécsi mázsás rongyszükséglete, mely az általa készített papír mennyiségével az e korban általánosan tapasztalható rongy-papír arány alapján, összevetve, reálisnak látszik, a következő évtizedekben természetesen növekedett — ugyancsak az előbbi számítás alapján — 150, majd 200 bécsi mázsára.

A rongybeszerzés körüli nehézségek alapvető oka az volt, hogy az osztrák papírkészítő többet fizetett érte, mint a lékai. 1754-ben a Lékára szállított rongy bécsi mázsáját 1 Ft 15 kr-ért vette át a papírkészítő, de ha az általa javasolt gyűjtőhelyre hordta volna a rongygyűjtő, akkor csak 1 Ft-ért.²⁶⁶ Úgy látszik azonban, hogy a malomba szállítás esetében is 1 Ft-ot fizetett — legalább is később, vagy pedig az 1 Ft 15 kr a finomabb rongy ára volt —, mert Schmeitz Vida gyűjtő panaszolja, hogy a lékai papírkészítő 1 Ft-ot fizet mázsájáért, míg az osztrákok 1 Ft 30 kr-t, és kérte, hogy legalább 1 Ft 25 kr-t fizessen a lékai papírkészítő érte.²⁶⁷ Wallner megadta a választ: azért fizet csak 1 Ft-ot, mert a gyűjtő kiszedi a finom rongyot és kiviszi, neki csak a durvát hozza; ha a finomat is neki szállítja, ő is szívesen fizet 1 Ft 30 kr-t.²⁶⁸

Ez a javaslat részben megvalósulhatott, mert Wallnerné 1774-i leveléből tudjuk, hogy a finom rongy mázsájáért 1 Ft 30 kr-t fizet, de viszont Ausztriában már 2 Ft-ot fizetnek ezért, tehát inkább oda viszik a gyűjtők.²⁶⁹

Kloss 1776-i hagyatéki leltárában a nem lúgozott rongy mázsája 1 Ft 25 kr-ral van értékelve, a posta rongy viszont 3 Ft-tal,²⁷⁰ ami nem reális, tehát valószínűleg már feldolgozott, osztályozott, esetleg szabdalt rongy volt.

Ugyanez évben, de már Wenko alatt, amikor az új gyűjtőszervezet már működött, 1 Ft-ot fizetett a papírkészítő a rongy mázsájáért és a fuvar felét, ha a malomba hozták,²⁷¹ ami azt jelenti, hogy mázsája kb. 1 Ft 20—30 kr volt.

A rongy ára tehát mázsánként 1 Ft—1 Ft 30 kr között mozgott ez időszakban. És ahogy a lékai papírkészítő a csempészet nyomására többet fizetett a rongyért, az osztrákok tovább licitálták az árat. Tehették.

A segédanyagokról kevés adatunk van. Kloss hagyatéki leltára szerint 1776-ban 55 mérő (3439,15 l) égetett mész, 20 Ft értékben — tehát mérője 36 kr — és 90 font (49,40 kg) enyvnek való bőr, 5 Ft 50 kr értékben — tehát fontja 6 kr — volt a malomban.²⁷²

E mennyiségek — a rongy mennyiségéhez hasonlóan — nem jelentik az évi szükségletet, csak töredékek. Az árat viszont — ha a rongy árához hasonlítjuk — a korszakra általánosan jellemzőnek tekinthetők.

A fentiekén kívül tudunk még a gyártásvíz problémájáról, mint ezt már az előzőekben ismertettem. Schoberwalter megoldása, a Hámor patakából veze-

²⁶³ Uo. 1754. 20.

^{264–265} Uo. 1775. 11.

²⁶⁶ Uo. 1754. 20.

²⁶⁷ Uo. 1754. 6.

²⁶⁸ Uo. 1754. 6.

²⁶⁹ Uo. 1774. 3.

²⁷⁰ Uo. 1775. 11.

²⁷¹ Uo. 1776. 19.

²⁷² Uo. 1775. 11.

tett csővezeték ezt a problémát részben megoldotta: a víz — legalább eleinte — tiszta volt. De tudjuk, hogy a víz összetétele nem volt megfelelő: Schoberwalter állapítja meg, hogy az enyvezéshez nehezen használható.²⁷³ E probléma viszont — tekintve a kor technikai felkészültségét — nem volt megoldható; az alapítással egyszer s mindenkorra kapott adottság volt.

Az *üzemeltetés* nehézségeit műszaki tényezők okozták. E termelési zavaroknak többféle okuk volt.

A hajtóerő elégtelensége volt a leglényegesebb. A malombhely rosszul történt kiválasztásán s az építkezés helytelenségén Schoberwalter háamori mellékműhelyes megoldása csak részben tudott segíteni. A lékai főműhely helyzete nem változott és a víz bősége vagy elégtelensége nemcsak kényszerű munkaszünetet, hanem kárt is okozott.

Schoberwalter panaszai²⁷⁴ sok keserűséggel állapítják meg e tényt, amelynek következtében a malom évenként négy, de néha még több hónapig is állni kényszerült.²⁷⁵ Wallner 1763-ban plasztikusan festi a helyzetet: télen, a nagy hidegben felduzzad a jég, koratavaszkor áradás van, nyáron kevés víz fut le a hegyekről, sőt nyár közepén még a forrás is elapad, s a malom áll, amíg valami jó zápor nem ad egy kis segítséget — folyamatosan dolgozni csak ősszel s tavasz végén lehet.²⁷⁶ Hasonlót állapít meg Gall igazgató is 1771-ben: a legutóbbi vízáradás nagy kárt okozott, a papírmalom áll;²⁷⁷ 1773-ban: az utóbbi napokban beálló nagy hideg következtében összetorlódott jég összetörte a malomkereket.²⁷⁸ Kloss felmondását is ezzel indokolja 1776-ban: múlt nyáron olyan szárazság volt, hogy az egész patak kiszáradt és a zúzó 15 kalapácsából alig 2—3-t hajtott meg a víz, s a következő korai tél miatt a zúzó 14 hétig állt.²⁷⁹

A másik ok a karbantartás elégtelensége, illetve a javítás gyakorisága volt. Ez ellentmondásnak látszik, de a következőkben meglátjuk, hogy nem az.

A gyártásvíz derítőjét 30 évig nem tisztították és teljesen eliszaposodott.²⁸⁰ Híába jelentette a papírkészítő idejében az uradalomnak a nagyobb javítás szükségességét, a kivitelezés sokáig késlekedett.²⁸¹ A foldozgató javítás is megbosszulta magát és sok esetben még erre is csak az utolsó pillanatban szánta rá magát az uradalom.²⁸² Ezekén kívül a víz téli és tavaszi rombolása sok váratlan kárt okozott. A papírmalmot szinte állandóan javítani kellett — de többnyire elkésve tették —, és ez alatt a malom rendszerint állt.

1735-ben a zúzó tengelye tönkrement,²⁸³ a malmot újra kellett padlóztatni, a 3 pépszekrényt és a merítőkádat kijavítani. E munkákért a faanyagon kívül (a továbbiakban is faanyag és robot nélkül értendő a jelzett összeg) 24 Ft-ot fizetett az uradalom.²⁸⁴

De már a következő évben újabb javításra volt szükség: tönkrement a belső vízimű és a zúzó, 183 Ft 20 kr volt a javítás költsége.²⁸⁵ A herecegi tanács megjegyezte: a malmot állandóan javítják, mégis roskatag; szükséges — nehogy a bérlő munkájában akadályozva legyen —, hogy a javításokat a lehető legjobban és tartósan, ne foldozgatva végezzék el.²⁸⁶ És nem sokkal később újabb javításért 38 Ft 10 kr-t fizetett ki az uradalom.²⁸⁷

²⁷³ Hlt. A. oec. No. 8.

²⁷⁴ Léka 1748. 1, 1753. 8, Rep. 17. fasc. Z. no. 1005.

²⁷⁵ Hlt. A. oec. No. 8.

²⁷⁶ Léka 1763. 4.

²⁷⁷ Uo. 1771. 4.

²⁷⁸ Uo. 1773. 3.

²⁷⁹ Uo. 1775. 11.

²⁸⁰–²⁸¹ Uo. 1771. 4.

²⁸² Uo. 1735. 1, 1737. 1, 1751. 3, 1771. 4.

²⁸³ Uo. 1735. 1.

²⁸⁴ Uo. 1735. 2.

²⁸⁵–²⁸⁶ Uo. 1736. 1.

²⁸⁷ Uo. 1736. 3.

Egy újabb év telik el, és az igazgató jelenti: az egyik malomkerék tönkrement, a másik is teljesen rossz, szükséges, hogy két újat készítsenek. Amire a tanács megjegyezte: most lett nagy költséggel javítva és újra rossz? Valószínűleg friss vágású fát használtak fel, ezért a jövőben az e célra szükséges fát előre vágják ki, s így amire kell, a fa teljesen száraz lesz.²⁸⁸

A malom egy ideig jó volt. Feltehető, mert ellenkezőjére nincs adatunk. Valószínű, hogy csak kisebb javítás volt szükséges, amit a papírkészítő végzett el.

1750-ben, majd 1751-ben újból komoly javításra volt szükség — részben a vízáradás miatt — és átnyúlt 1752-re is. A javítási összeg 1000 Ft körül volt, s ráadásul a lékai uradalom erdejében nem volt megfelelő fa. 160 öl vörösfenyőt kellett Lipótfalváról és Kaboldról hozatni, amiért közönséges fenyőt adtak vissza az ottani uradalmaknak. A javításhoz a papírkészítő is hozzájárult. Thanhoffer igazgató úgy gondolta, hogy az évben befejeződik a javítás és jövőre csak a tető újra zsindelyezése marad el,²⁸⁹ de bizony mégis folytatódott — vagy újabb javítás vált szükségessé 1753-ban —, mert a papírmalomhoz szükséges egyik hatalmas rönk alatt, szállítása közben, összetört a tőkeszánkó kerekestől, s 13 Ft 49 kr különkiadást okozott az uradalomnak.²⁹⁰

1769-ben az épületet javítják: padlót, ajtókat, ablakokat — elkorhadtak —, a tetőt is részben újra kellett zsindelyezni, s a zúzó egyik tengelyét is ki kellett cserélni. Az összeg 90 Ft 15 kr volt.²⁹¹

A következő évben a vízáradás okozott nagy kárt, s a javítás átnyúlt 1771-re is, de egyéb javítani való is volt, és mind a két műhelyben dolgoztak az ácsok. Lékán a külső víziművet, a sajtót és a pépszekrényeket, Hámoron a külső és belső víziművet, valamint mindkettőnél a tetőt javítják 286 Ft 90 kr költséggel, ráadásul még 15 ablak ólomüvegét is pótolni kellett, 14 Ft értékben.²⁹² E javítás alatt a malom többnyire állt, s tudjuk, hogy 1771-ben július 1-től szeptember 28-ig — majd 3 hónapig — és 1772-ben június 10-től augusztus 30-ig, majd október 5-től november 18-ig — 5 hónapig — teljesen szünetelt a papírkészítés.²⁹³

A javítás 1773-ban is folytatódott, s ráadásul újabb kár keletkezett: a jégtorlódás eltörte az egyik kereket, újat kellett készíteni — 17 Ft 60 kr —, ezen kívül két dézsa is tönkrement: 2 Ft 40 kr a kiadás.²⁹⁴ E javításokhoz a papírkészítő is hozzájárult 40 Ft-tal és két keze munkájával, hogy hamarabb elkészüljenek.²⁹⁵

1774-ben, amikor Kloss átveszi a malmot, újabb feltétlenül szükséges javítást állapítanak meg, 283 Ft 8 kr értékben.²⁹⁶ 1775 júliusában a javítás egy része kész — már 8 hete szünetelt miatta a papírkészítés — és befejezése rövidesen várható volt.²⁹⁷

1777-ben újabb javítás: 3 tengely, a padlás részbeni és a híd újbóli lefedése — 18 Ft a kiadás²⁹⁸ és 7 napi robot.²⁹⁹ De 1778-ban és 1779-ben is volt kisebb javítás, mert 4 1/2 illetőleg 3 napi robotot számol el erre a célra az uradalom.³⁰⁰

²⁸⁸ Uo. 1737. 1.

²⁸⁹ Uo. 1752. 15.

²⁹⁰ Uo. 1753. 12.

²⁹¹ Uo. 1769. 12.

²⁹² Uo. 1771. 4.

²⁹³ Uo. 1774. 3.

²⁹⁴ Uo. 1773. 3, 9.

²⁹⁵⁻²⁹⁶ Uo. 1774. 3.

²⁹⁷ Uo. 1775. 11.

²⁹⁸ Uo. 1771. 46, 55.

²⁹⁹⁻³⁰⁰ Uo. 1780. 4.

Néhány év múltán, 1785-ben megint nagyobb javítás: a malomkerekek, a két tengely, a zúzómű, s a négy sajtó, 359 Ft 80 kr értékben. Az összeget Wenko hitellezte az uradalomnak. Ez évben elkészült a hollandi is, melyet 300 Ft-ra terveztek, de 377 Ft 70 kr lett, amit szintén a papírkészítő fizetett ki.³⁰¹

Ezek után könnyen feltételezhető, hogy a század utolsó évtizede sem múlt el javítás nélkül, s ez a papírkészítő munkáját újból akadályozta.

Ha az előbbieken megismert javítási kiadásokat összegezzük, ezen 50 év alatt közel 2500 Ft lesz a számla, ami azt jelenti, hogy évenként 50 Ft-ot költött az uradalom a javításra. És ha összevetjük a javítás összegét ez időszak bérösszegével, 11 100 Ft-tal, azt látjuk, hogy az évi átlagbér (222 Ft) 25%-át kellett javításra fordítani, faanyag és robot nélkül. Ha ezek értékét is beleszámoljuk, akkor kb. a bér 40%-át vehetjük karbantartási költségnek — az uradalom részéről, mert még mindig nem számoltuk a papírkészítő által végzett és fizetett javításokat —, tehát a bérösszeg 60%-a volt csak a tényleges uradalmi bevétel.

Az üzemfejlesztés még a fentiekben kívül volt. Három lényeges pont érdemel említést: a Hámor pataktól hozott gyártásvíz vezetéke — teljesen uradalmi költségen —, a hámori mellékműhely építése — ami Schoberwalter költségére készült — és a hollandi beépítése — amit Wenko fizetett. A kisebb fejlesztésről csak közvetett tudomásunk van: zúzó átalakítás, eszköz beszerzés stb., ezek költségét részben az uradalom, részben a papírkészítő viselte.³⁰²

Összegezzük: a karbantartást az uradalom, az üzemfejlesztést főleg a papírkészítő végezte.

Láttuk, milyen nehézségek (nyersanyagbeszerzés, üzemelési zavarok) között kellett a lékai papírkészítőnek dolgoznia. Magát a papírkészítést, a technológiát részletesen nem tárgyalom, mert az általános gyakorlatot már más helyütt ismertettem,³⁰³ ettől nem különbözött. Csupán néhány jellegzetességet, illetve újabb adalékot említek meg.

A hámori mellékműhelyből — ez volt a pépkészítő, s egy kis túlzással az önálló nyersanyaggyár ősenek tekinthetnénk — kocsin kellett a lékai főműhelybe átszállítani a pépet a papírkészítéshez, amit rendszerint alkalmi fuvarossal végeztetett a papírkészítő.³⁰⁴ Az üzemi megosztottság természetesen a felvonulási terv és a munkaerők megosztását is jelentette és így, a malom közepes létszámából következőleg, a papírkészítés több időt igényelt, mint ha egy helyen dolgoztak volna.

A papírkészítés egyes időhöz kötött műveletei pontosságának betartásához ébresztős függőóra segített hozzá.³⁰⁵

Nagy regált (imperiált) csak nehezen tudtak készíteni, részben azért, mert kevés volt a megfelelő rongy, részben azért, mert az ehhez szükséges pép elkészítéséhez, rothasztásához, forgatásához, szóval a pép kezeléséhez nem állott elegendő idő rendelkezésükre.³⁰⁶

Az enyvezéssel sok bajuk volt, mert a víz nem volt megfelelő.³⁰⁷

Még egy lényeges adat: a meritőszitát maguk készítették, volt szita-készítő réztőkjük.³⁰⁸

³⁰¹ Uo. 1771. 4.

³⁰² Uo. 1735. 2, 1748. 1, 1751. 3, 1753.

8, 1763. 4, 1771. 4, leltár 42.

³⁰³ Ld. 128. jegyzet.

³⁰⁴⁻³⁰⁵ Léka 1775. 11.

³⁰⁶ Uo. 1763. 4.

³⁰⁷ Htt. A. oec. No. 8.

³⁰⁸ Léka 1775. 11.

A lékai papír

A lékai papírkészítő munkája mindig kifogástalan volt — Kloss kivételével mindegyik jó szakember volt —, és az uradalom mégsem volt mindig megelegedve vele, kifogásolta a papír minőségét. Hogy ez a panasz mennyiben volt jogosult, azt a következőkben vizsgálom meg.

A lékai papír *minősége* viszonylagos. Attól függ a megítélés, hogy mihez viszonyítjuk: más papírokhoz³⁰⁹ vagy a termelési körülményekhez.

Kétségtelen, hogy az osztrák papír jobb volt, s valószínű, hogy az uradalom ezt vette alapul. Fehérebb, simább, átnézete egyenletesebb, rostosomó ritkán tarkítja, négyzetmétersúlya kisebb, vékonyabb, rugalmasabb — általában. Ez állapítható meg a hazai hivatalok, intézmények stb. által e korszakban felhasznált osztrák papírokról. De ez a megállapítás némi kiegészítésre szorul. Nyilvánvaló, hogy e papírok a jobbminőségű osztrák papírok voltak — a jobbat vásárolták, mert rosszabb itthon is volt. Ebből két dolog következik: az egyik az, hogy volt rosszabb minőségű osztrák papír, vagyis a lékaihoz hasonló, sőt még rosszabb — és ezt igazolja a papírok összehasonlítása, mert kisebb mennyiségben ilyen osztrák papír is található nálunk —, a másik az, hogy a magyar papír egyformán rosszabb minőségű volt, mint az osztrák, vagyis a lékai papír volt olyan jó, mint a többi hazai termék — és ezt is igazolja az összehasonlítás. Ennek oka — mint azt a lékaiak és a többi hazai papírkészítők korszakunkban ismételten megállapítják — a rongy minőségi elégtelensége volt, főleg a finom lenvaszon hiánya: hazánkban kevés a finom rongy és még azt is kiviszik Ausztriába — mondják.³¹⁰

Ha a hazai papírokkal hasonlítjuk össze a lékai malom termékét, akkor határozottan a lékai javára billen a mérleg. Általában megállapítható, hogy a jobb minőségű papírok közé tartozott. Belföldi piacon versenyképes volt.

Meg kell még azt is állapítani, hogy a lékai mesterek sem készítettek egyforma minőségű papírt. A Schoberwalter által készített papír minden fajtája — a fajtáktól megkívánt fokozati különbségeket figyelembe véve — egyformán jó minőségű volt, de korszakának végén bizonyos hanyatlás tapasztalható. Wallner papírja egy fokkal rosszabb. Az őrlés nem olyan finom — nagyobb rostosomók, sűrűbben — és kissé sárgásabb a papír. Ennek oka a rongy minőségi csökkenésén kívül — korszakában fokozottabb volt a csempészés — a víz és az idő elégtelensége volt. A gyártásvíz derítője elszaporodott, a folyamatos őrlést a hajtóerő gyakori elégtelensége akadályozta, s ugyancsak a vízszint téli, tavaszi ingadozásai, valamint a gyakori javítások nehezítették a megfelelő pépkezelést. Wenko papírja — Wallnerné, illetve Kloss alatt is ő készítette — némi javulást mutat, s egyúttal differenciáltságot is. A javulás részben a rongycsempészet korlátozásának tulajdonítható, részben az üzemejllesztésnek és a fejlődő technológiának. A különféle fajta papírok között viszont nagyobb a minőségi különbség, elődeinél fokozatosabb volt, különösen Schoberwalternél, viszont nála a jobb minőségű majdnem az osztrákhoz hasonló, de a rosszabb sem különbözik a hazai átlag-

³⁰⁹ Az összehasonlítás alapja bármely más, korabeli levéltári anyag lehet. Én több levéltár anyagát használtam, de feleslegesnek tartom, s technikailag nehézkes is, valamennyi forrást felsorolni. Az összehasonlításnál természetesen figyelembe vettem a korszak szabta változások-

kat, de az értékelést csak általánosítva végeztem el.

³¹⁰ Htt. A. occ. No. 8., Lad. D. fasc. 8. no. 5., Lad. O. fasc. 4. no. 13., Dep. commerc. 1785—6. fons 25A. 1787. fons 17, 1788. fons 82, 1789. fons 67, 1794. fons 14.

tól. Tehát fejlődés tapasztalható — részben: a finomabb papírja jobb az elődeinél, a rosszabb a régi szinten maradt. A szín fehéredik, a simítás jobb, a papír vékonyabb, rugalmasabb — ez viszont a hazai papírkészítőknél általánosan tapasztalható —, de az őrlés nála is elégtelen. Érthető: a malomban 1785-ig nem volt hollandi. Miután beállították, ez a hiba is kiküszöbölődik.

Ila viszont az adott, már eléggé megismert termelési körülményekhez viszonyítjuk a lékai papírt, akkor bővebb ismételés nélkül is megállapíthatjuk, hogy ahhoz viszonyítva jó volt. Az uradalom panasza tehát csak részben helytálló, illetve a minőség elégtelenségéről a papírkészítők nem tettek. Ennek okát ők maguk többször megadták.³¹¹

A lékai papírmalom különféle *formátumú* és *fajtájú* papírokat készített, általában az uradalmi szükségletnek megfelelően.

Sajnos nem áll rendelkezésünkre az egész korszakra vonatkozó elégséges forrás, de az bizonyos — a levéltári anyagból megállapítható —, hogy koncept, kancelláriai és posta papírt mindig készítettek. De néhány évről van pontos felsorolás is.

1769-ben — tehát Wallner korszakában — kottapapír, nagy és kis posta, nagy és kis kancelláriai, nagy és kis koncept, jegyzet és itatós papír készült.³¹² Nagyon valószínű, hogy Schoberwalter is ezeket készítette, s ezeken kívül — tudjuk — levélpapírt is.³¹³ A kottapapír szintén uradalmi, illetve hercegi szükségletet elégített ki: az Esterházy zenekar, illetve vezető karmestere, Haydn József — aki kisebb megszakításokkal 1761-től 1809-ig állott az Esterházy-család alkalmazásában³¹⁴ — számára volt szükséges. 1775-ből adatunk van arra, hogy a fentiekén kívül — de nem rendszeresen — kis, közép és nagy regál (vagyis regál, szuperregál és imperiál) papírt is készítettek Lékán.³¹⁵ Wenko 1776-os szerződése a fentieket sorolja fel a regál és az itatós kivételével.³¹⁶ Valószínű, hogy ezeket nem készítették rendszeresen, s a regálról tudjuk, hogy készítésének feltételei elégtelenek voltak.

A fentiekén kívül — ritkán, valószínűleg csak külön rendelésre — színespapír is készült Lékán: Schoberwalter, de inkább Wallner idejében — sajnos nincs keltezve — kékeszöld koncept³¹⁷ és 1785-ben halvány zöldeskék posta papír.³¹⁸ Időközönként — valószínűleg szintén csak rendelésre — lemezpapírt is készítettek.³¹⁹

Ismerjük meg a lékai papírt közelebbről. Néhányának adatát — *leírását, vízjelét* — közlöm, mindhárom papírkészítőtől —, mert Wallnerné az uráét használta, s Kloss sem készített új vízjelet —, a jellemzőbbeket. Nem valamennyit, mert sok a változat, amiből néhányat megemlítek. A közölteket az egyes papírkészítők működésük egész korszakában végig használták.

Schoberwalteré:

a) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; 256 db (8 db/10 mm)³²⁰ 0,5 mm átmérőjű borda 0,5 mm-ként.

³¹¹ Htt. A. oec. No. 8. Léka 1748. 1, 1754. 6, 20, 1763. 4, 1769. 15, 1771. 4, 1775. 11, 1780. 44.

³¹² Léka 1769. 15. — A formátumra és a fajtára l. 128. jegyz. első cikk.

³¹³ Léka 1740. 3.

³¹⁴ *Valkó Arisztid*: Haydn magyarországi működése a levéltári akták tükrében. 1. Bpest. 1957. 628. sk. 1. (Klny. Zenetudományi tanulm. 6. k.)

³¹⁵ Léka 1775. 11.

³¹⁶ Uo. 1769. 15.

³¹⁷ Uo. 1753. 18.

³¹⁸ Uo. 1785. 8.

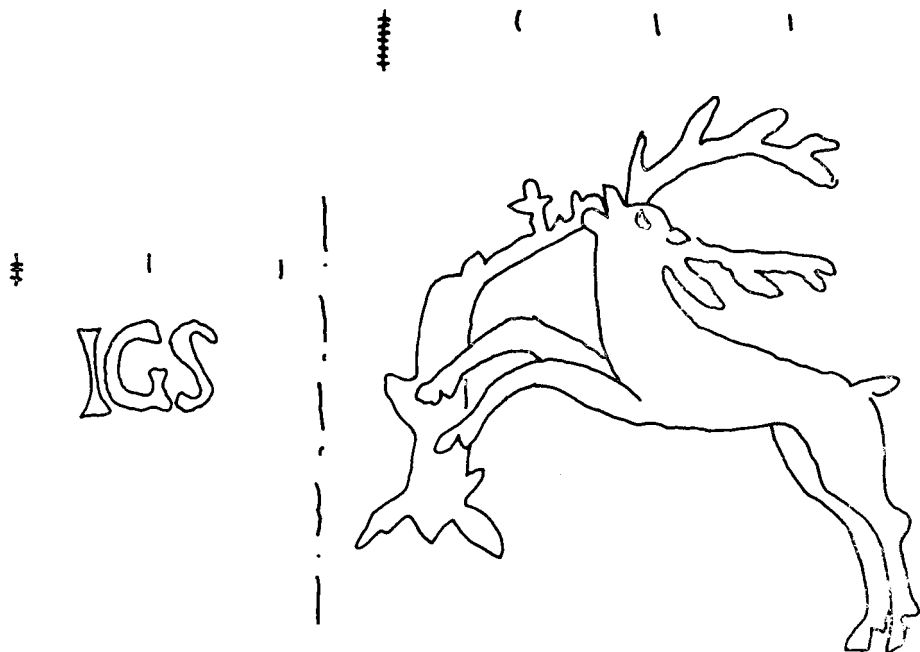
³¹⁹ Uo. 1775. 11.

³²⁰ A következőkben csak a számokat közlöm, a megnevezést nem == (8/10). Valamennyi papírnál a merevítő az ívszélességgel párhuzamos.

Vízjele (1. ábra) a bordázatra merőleges, 0,8 mm huzalátmérővel konc középeken.

Bal koncon ívszélektől: jobbra 298, balra 92, fent 148, lent 156 mm-re³²¹ Schoberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 15 mm.

Jobb koncon: 60—260—113—113 mm-re balra néző, fatörzsre ágaskodó gímszarvas.

1. ábra. Schoberwalter egyik szarvasos vízjele. 1736. Eredeti nagyság $\frac{1}{5}$ -e

Papírleírás: 1736-ban felhasznált koncept papír. 326×422 mm, 77 g/m^2 . Sárgásfehér, felülete sima, átnézete egyenletes, sűrűn 1—2 mm átmérőjű csomók, közép vastag, rugalmas.³²²

Hasonló vízjelet használt (1740) kancelláriai papírokon is. Eltérés: minden 14-ik borda kiemelt, huzalja vastagabb, 0,7 mm és 56 g/m^2 .³²³ Másik hasonló megoldás (1739): szarvas vízjel ívközépen és lábai között a monogram, 61 g/m^2 és ennek variánsa a kiemelt 14-ik bordákkal.³²⁴

b) Szita és vízjel: 19 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; bordázat kétféle: I. 325 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű 0,5 mm-ként, II. 26 db (minden 14-ik kiemelt) 0,7 mm átmérőjű 13 mm-ként.

³²¹ A következőkben az átnézet felőli ívszéli távolságait, a szélek megnevezése nélkül, csak a számok egymásutániségében közlöm: 298—92—148—156. Megjegyzendő még: a vízjel állás jobb vagy bal irányát is az átnézet felől, s nem heral-

dikailag adom; valamennyi papír, illetve szita A forma; valamennyi papír Lékán kelt.

³²² Léka 1736. 1.

³²³ Uo. 1740. 4.

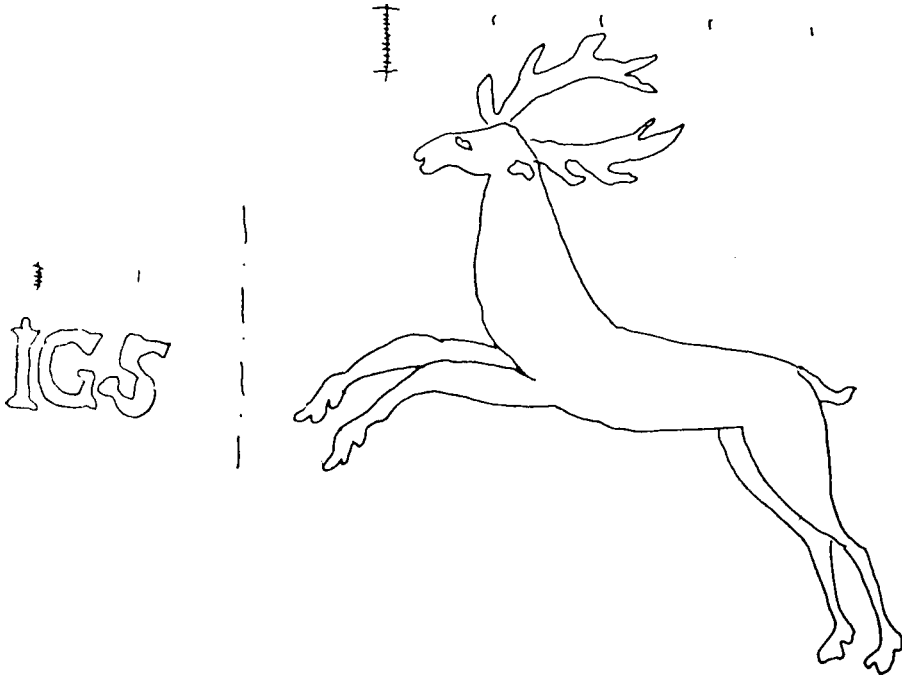
³²⁴ Uo. 1739. 4.

Vízjele (2. ábra) a bordázatra merőleges, 0,8 mm huzalátmérővel kőc középeken.

Bal koncon: 308—102—170—164 mm-re Schoberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 18 mm.

Jobb koncon: 35—275—103—112 mm-re balra néző, ágaskodó gím-szarvas.

Papírleírás: 1745-ben felhasznált kancelláriai papír. 352×452 mm, 69 g/m². Fehéres, felülete sima, átnézete egyenletes, sűrűn 1—3 mm átmérőjű csomók és 0,5—3 mm hosszú rostszálak, közép vastag, rugalmas.³²⁵

2. ábra. Schoberwalter másik szarvasos vízjele. 1745. Eredeti nagyság $\frac{6}{10}$ -e

c) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 22 mm-ként; 320 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű borda 0,5 mm-ként.

Vízjele (ld. 3. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel 178—182—112—128 mm-re ívközépen. Stilizált koronás címer, a kör alakú címerpajzsban a hercegi család címeréből vett, fordított L betű (antikva, betűmagasság 17 mm), a címer alatt, hozzá szerkesztve, Schöberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 17 mm.

Papírleírás: 1740-ben felhasznált kancelláriai papír. 322×412 mm, 52 g/m². Fehéres, felülete sima, átnézete egyenletes, ritkán 0,5—1 mm átmérőjű csomók, közép vastag, rugalmas.³²⁶

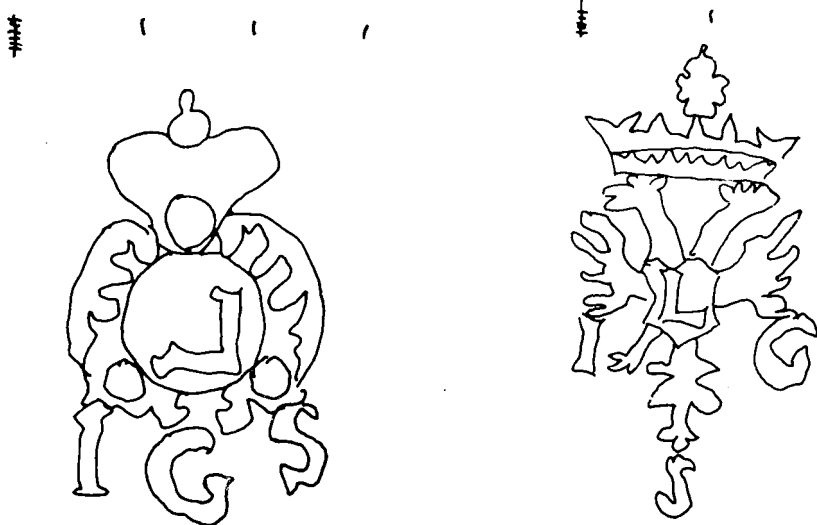
d) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; 290 db (9/10) 0,5 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

³²⁵ Uo. 1736. 1.

³²⁶ Uo. 1740. 1.

Vízjele (14. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel 272—80—113—113 mm-re bal konc közében. Koronás kétfejű sas, hasi címerében az előbbi, de egyenes állású L betű (antikva, betűmagasság 12 mm), a sas két szárnya és farka alatt elosztva és hozzá szerkesztve Schoberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 12 mm.

Papírleírás: 1740-ben felhasznált kancelláriai papír. 322×412 mm, 52 g/m². Sárgásfehér, felülete sima, átnézete kissé felhős, sűrűn 1—2 mm átmérőjű csomók és 1—2 mm hosszú rostszálak, közép vastag, rugalmas.³²⁷

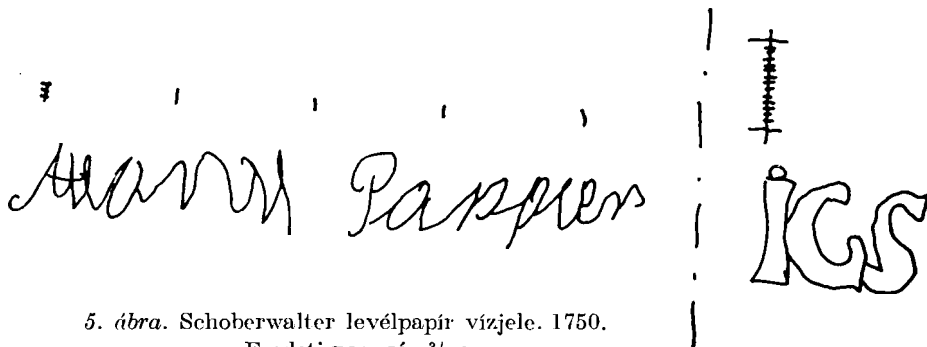

3. ábra. Schoberwalter egyik címeres vízjele. 1740. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

4. ábra. Schoberwalter másik címeres vízjele. 1740. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

e) Szita és vízjel: 16 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 22 mm-ként; bordázata kétféle: I. 218 db (8/10) 0,5 mm átmérőjű 0,6 mm-ként, II. 19 db (minden 14-ik kiemelt) 0,5 mm átmérőjű 16 mm-ként.

Vízjele (5. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel konc középeken.

5. ábra. Schoberwalter levélpapír vízjele. 1750.
Eredeti nagyság $\frac{3}{4}$ -e

³²⁷ Uo. 1740. 3.

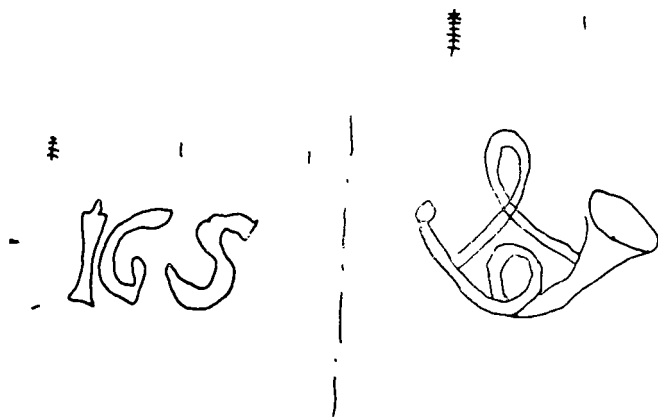
Bal koncon: 210—60—138—130 mm-re a fajtát jelölő felírás: Handt Papier — latin kurzív, betűmagasság 11 mm.

Jobb koncon: 82—265—132—128 mm-re Schoberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 17 mm.

Papírleírás: 1750-ben felhasznált levélpapír. 282×382 mm, 37 g/m². Világos fehér, felülete jól simított, átnézete egyenletes, ritkán 0,5—1 mm hosszú rostszálak, vékony, rugalmas.³²⁸

f) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 24 mm-ként; 360 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű borda 0,5 mm-ként.

Vízjele (6. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel kő középeken.

6. ábr a. Schoberwalter postapapír vízjele. 1752. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

Bal koncon: 320—90—178—160 mm-re Schoberwalter monogramja: antikva, betűmagasság 20 mm.

Jobb koncon: 100—320—165—158 mm-re a fajtát jelölő jobbra néző postakürt.

Papírleírás: 1752-ben felhasznált posta papír. 362×448 mm, 44 g/m². Fehér, felülete jól simított, átnézete teljesen egyenletes, ritkán 0,5 mm átmérőjű csomók és 0,5 mm hosszú rostszálak, vékony, rugalmas.³²⁹

Wallneré:

g) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; 280 db (8/10) 0,6 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

Vízjele (7. ábra) a bordázatra merőleges, 0,6 mm huzalátmérővel kő középeken.

Bal koncon: 275—65—94—138 mm-re jobbra néző, álló gínszarvas.

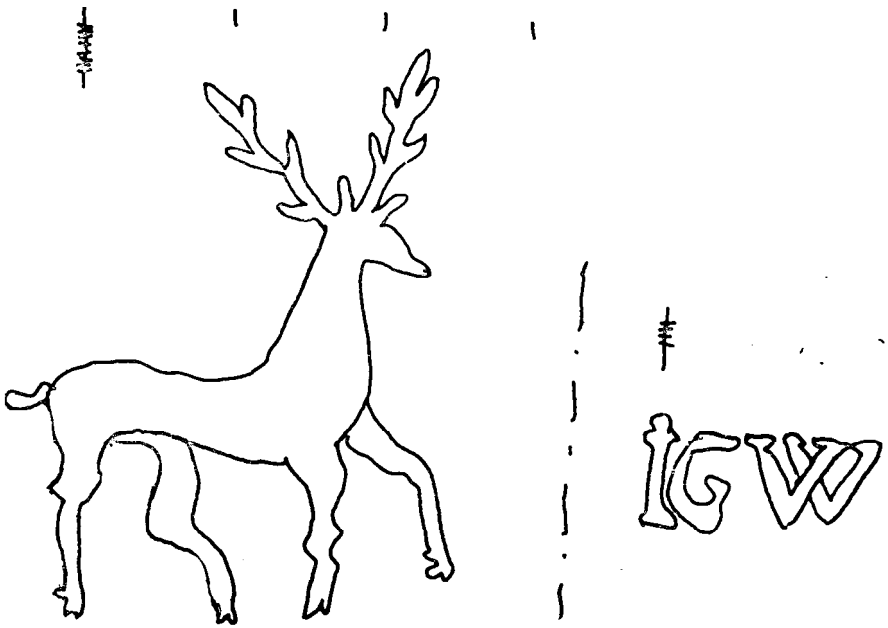
Jobb koncon: 90—290—150—158 mm-re Wallner monogramja: antikva, betűmagasság 15 mm.

Papírleírás: 1763-ban felhasznált koncept papír. 325×418 mm, 61 g/m². Sárgásfehér, felülete sima, átnézete kissé felhős, sűrűn 1—2 mm átmérőjű csomók és 1—2 mm hosszú rostszálak, közép vastag, rugalmas.³³⁰

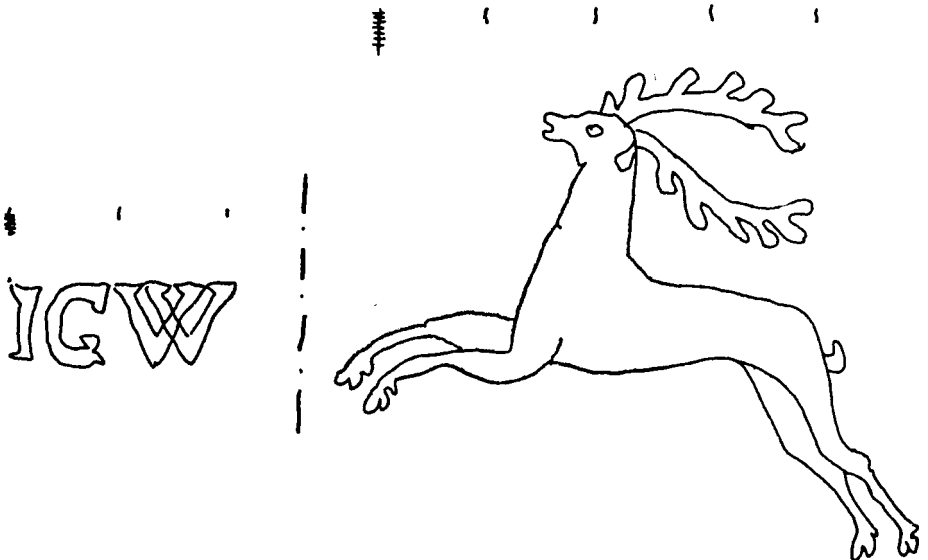
³²⁸ Uo. 1750. 1.

³²⁹ Uo. 1752. 15.

³³⁰ Uo. 1763. 4.

7. ábra. Wallner egyik szarvasos vízjele. 1763. Eredeti nagyság $\frac{4}{5}$ -e

8. ábra. Wallner másik szarvasos vízjele. 1769. Eredeti nagyság $\frac{6}{10}$ -e

h) Szita és vízjel: 19 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; 323 db (9/10) 0,5 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

Vízjele (8. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel konc középeken.

Bal koncon 318—70—168—168 mm-re Wallner monogramja: antikva, betűmagasság 18 mm.

Jobb koncon: 62—260—125—128 mm-re balra néző, ágaskodó gímszarvas.

Papírleírás: 1769-ben felhasznált kancelláriai papír 352×445 mm, 53 g/m². Fehéres, felülete sima, átnézete egyenletes, sűrűn 1—3 mm átmérőjű csomók és 1—4 mm hosszú rostszálak, közép vastag, rugalmas.³³¹

9. ábra. Wallner címcres vízjele. 1770. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

i) Szita és vízjel: 18 db 0,5 mm átmérőjű merevítő 22 mm-ként: 243 db (7/10) 0,5 mm átmérőjű borda 0,7 mm-ként.

Vízjele (9. ábra) a bordázatra merőleges, 0,5 mm huzalátmérővel 183—185—122—128 mm-re ívközépen. Koronás kétfejű sas, alatta Wallner monogramja: antikva, betűmagasság 18 mm.

Papírleírás: 1770-ben felhasznált koncept papír: 352×435 mm, 93 g/m². Barnássárga, felülete sima, átnézete felhős, sűrűn 1—3 mm átmérőjű csomók és 1—3 mm hosszú rostszálak, közép vastag, rugalmas.³³²

Wenkoé:

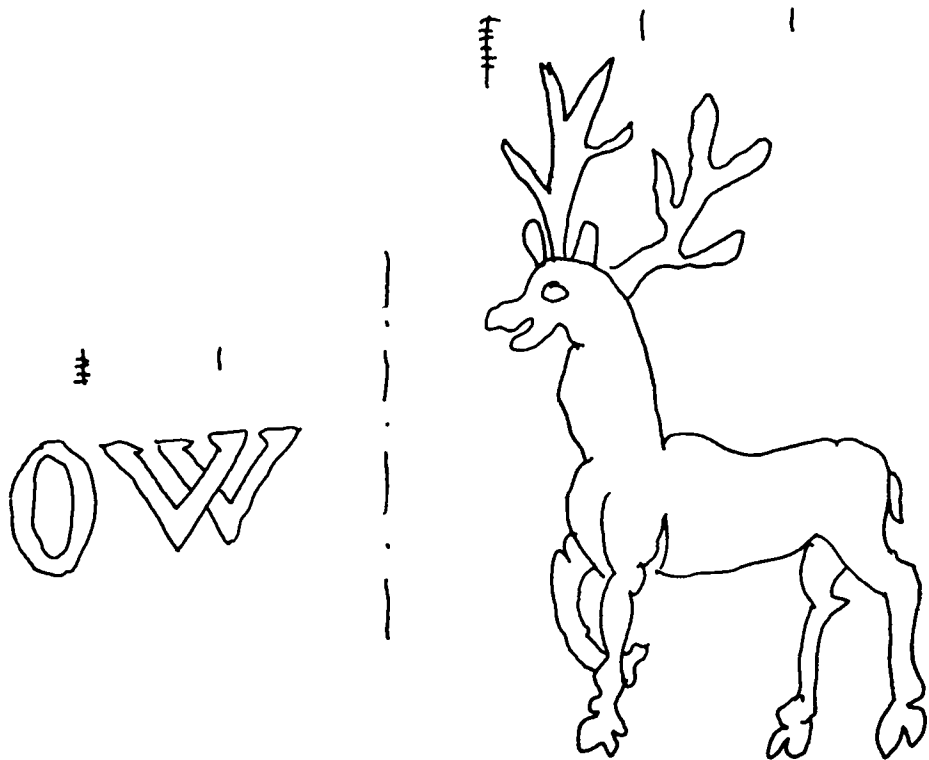
j) Szita és vízjel: 18 db 0,6 mm átmérőjű merevítő 23 mm-ként; 256 db (8/10) 0,6 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

Vízjele (10. ábra) a bordázatra merőleges, 0,6 mm huzalátmérővel konc középeken.

Bal koncon: 275—75—148—150 mm-re Wenko monogramja: antikva, betűmagasság 20 mm.

³³¹⁻³³² Uo. 1769. 15.

Jobb koncon: 70—258—82—112 mm-re balra néző, álló gímszarvas.
Papírléírás: 1777-ben felhasznált kancelláriai papír. 322×397 mm,
54 g/m². Fehéres, felülete sima, átnézete egyenletes, sűrűn 1—2 mm átmérőjű
csomók, közép vastag, rugalmas.³³³

10. ábra. Wenko szarvasos vízjele. 1777. Eredeti nagyság $\frac{3}{4}$ -o

Ugyane szitával és vízjellel később (1785) 100 g/m²-es koncept papírja is van.³³⁴ Hasonló vízjellel (1783): monogram és jobbra haladó szarvas, 56 g/m²,³³⁵ valamint: monogram és vezetéknev kiírva, jobbra néző, álló szarvasal, 75 g/m².³³⁶

k) Szita és vízjel: 15 db 0,8 mm átmérőjű merevítő 20 mm-ként; 248 db (7/10) 0,7 mm átmérőjű borda 0,7 mm-ként.

Vízjele (11. ábra) a bordázatra merőleges, 0,6 mm huzalátmérővel 197—170—95—128 mm-re ívközépen. Balra néző, díszruhás, szakállas férfi, jobb kezében jogar, alatta Wenko monogramja: antikva, betűmagasság 12 mm.

Papírléírás: 1783-ban felhasznált koncept papír. 355×435 mm, 69 g/m². Fehéres, felülete sima, átnézete egyenletes, ritkán 0,5 mm átmérőjű csomók és 0,5 mm hosszú rostszálak, közép vastag, rugalmas.³³⁷

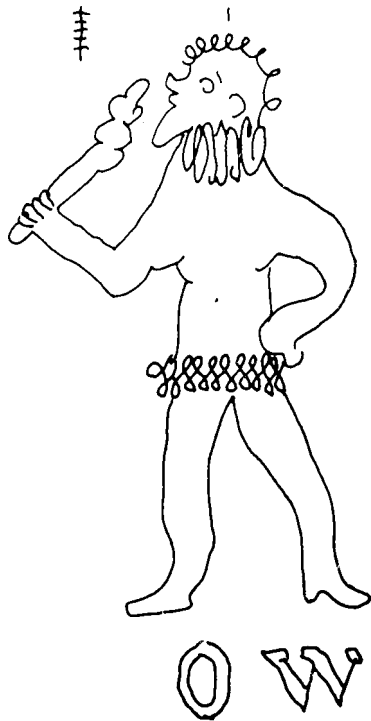
³³³ Uo. 1777. 55.

³³⁴ Uo. 1771. 4.

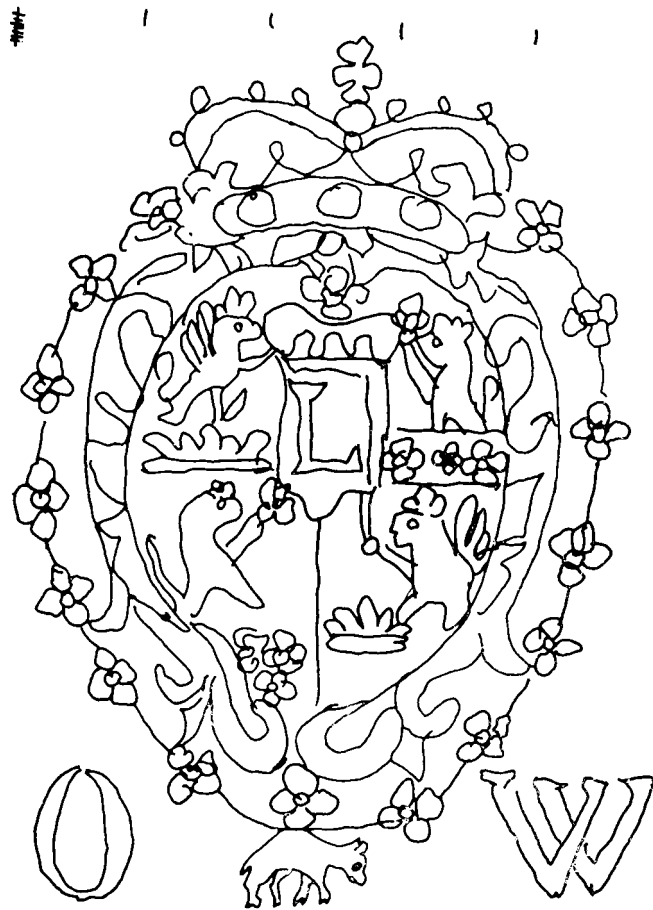
³³⁵ Uo. 1783. 10.

³³⁶ Uo. 1785. 4.

³³⁷ Uo. 1783. 15.

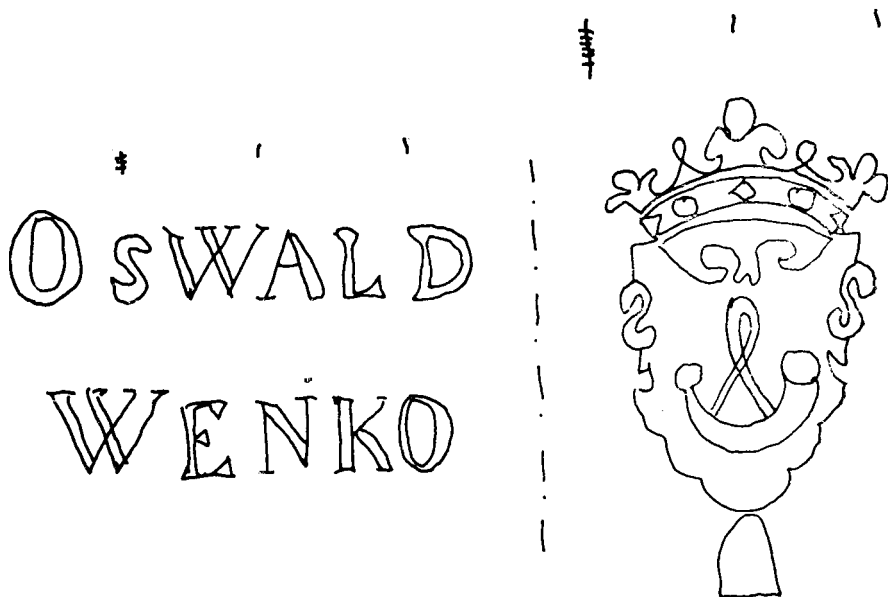
11. ábra. Wenko alakos vízjele. 1783.
Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

12. ábra. Wenko nagycémeres vízjele. 1780. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

l) Szita és vízjel: 18 db 0,6 mm átmérőjű merevítő 25 mm-ként; 280 db (8/10) 0,6 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

Vízjele (12. ábra) a bordázatra merőleges, 0,6 mm huzalátmérővel 168—165—85—92 mm-re ívközépen. Esterházy család hercegi címere. Négyfelé osztott pajzs; első és negyedik osztály mezejében az ősi címer, a koronán álló koronás griff, kardot és rózsát tartva, a második és harmadik

13. ábra. Wenko postapapír vízjele. 1798. Eredeti nagyság $\frac{2}{3}$ -a

mező vízszintesen kétfelé oszlik: a felső udvarban koronás oroszlán, rózsát tartva, az alsóban három rózsafej; a közép pajzs mezejében L [Leopoldus, akitől a család a hercegséget kapta] betű: antikva, betűmagasság 20 mm; a címer felett hercegi korona, körülötte rózsakoszorú az eredeti címer hermelinpalástja helyett, mint takaró; a címer alatt jobbra-balra Wenko monogramjának egy-egy betűje (antikva, betűmagasság 15 mm), a két betű között stilizált őzgida.

Papírleírás: 1780-ban felhasznált kancelláriai papír. 352×452 mm, 75 g/m². Szürkésfehér, felülete sima, átnézete egyenletes, sűrűn 1—2 mm átmérőjű csomók, közép vastag, rugalmas.³³⁸

m) Szita és vízjel: 17 db 0,8 mm átmérőjű merevítő 28 mm-ként; 310 db (8/10) 0,6 mm átmérőjű borda 0,6 mm-ként.

Vízjele (13. ábra) a bordázatra merőleges, 0,6 mm huzalátmérővel középeken.

Bal koncon: 318—70—162—172 mm-re Wenko neve, két sorban, kiemelt kezdőkkel: antikva, betűmagasság 18,15 mm.

³³⁸ Uo. 1780. 44.

Jobb koncon: 120—325—140—145 mm-re a papírfajta jelölése: koronás, stilizált címerben jobbra néző postakürt.

Papírleírás: 1798-ban felhasznált posta papír. 387×482 mm, 47 g/m². Fehér, felülete sima, átnézete egyenletes, vékony, rugalmas.³³⁹

Hasonló vízjelű papír (1783), de csak monogrammal és 63 g/m².³⁴⁰

A lékai vízjelről kell még néhány szót szólni. Két szerkezeti eleme van: a főjel, mint névadó jel — a malom vagy a papírfajta jelölése — és a mellékjel — a papírkészítő jelölése, az általános szokásnak megfelelően. A főjel (a fajta jelöléstől eltekintve, mely rendszerint általánosan használt jel) a malom jelölése. Két módszerrel történt. Az egyik az Esterházy címer, vagy címer rész, s ez érthető. A másik, amelyik az egész korszakban, mindhárom papírkészítő által, sőt későbbben is használt vízjel, a szarvas. Ez némi magyarázatra szorulna, de kielégíthetőt jelenleg nem mondhatok, csak néhány feltevést.

A névadó jel (a fajtán kívül) ha nem a tulajdonost, akkor a helyet jelöli, ez általános gyakorlat. Léka pecsége — igaz, hogy az irodalom csak 1824-ből ismeri³⁴¹ — köriratos négytornyú templom. A szarvasnak viszont Lékát kell jelölnie. Feltehetjük, hogy ez volt a korábbi pecsége. Vagy: ha hivatalosan nem is volt jelvénye, a lékaiak valamiképp annak tarthatták — feltételezhetjük —, s így ez a jelvény, az általános gyakorlatnak megfelelően, Lékát birtokló családokkal függhet össze. Nézzük meg ezt a megfontolást.

A középkorban a Héder nemzetség kőszegi ága, majd a Kanizsay család, később a Nádasdy, aztán a Draskovich, végül az Esterházy-család birtokolta Lékát.³⁴² Egyik család címerében sem szerepel a szarvas. Viszont a Draskovich család, mely a Nádasdyakkal rokonságban volt, a Draskóczy családtól származott, s ennek címere a nyállal átlótt torkú, ágaskodó 9-es gímszarvas. Lehetséges, hogy valamelyik Lékán eltemetett Draskovich az elődök címerét használta, s ezt vették át valamiképp a lékaiak.

De lehetséges az is, hogy Léka környékén valamikor sok volt a szarvas, s innen a jelkép. Viszont Léka néveredetét Lőrincre viszik vissza,³⁴³ s ehhez a szarvas nem kapcsolódik. Vagy: vad volt bőviben, s a vadászoknak Szent Hubert a védszentje, akinek szarvas a jelvénye.

Egyszóval sok a lehetőség, de nincs bizonyosság. Jelenleg nem lehet hiteltérdemlően megmagyarázni azt, hogy a lékai papírmalom, illetve papírkészítő miért tartotta jelképének a szarvast, de hogy Lékához kapcsolódott e jel, az bizonyos.

Mennyiség

A lékai papírmalom, láttuk, sok műszaki akadállyal küzködve dolgozott, de azért annyit termelt, hogy az uradalom szükségletét kielégítette, sőt többet is. Viszont az évi termelt mennyiség pontos meghatározásához sajnos csak kevés közvetlen adatunk van.

1775-ben — júniusban és júliusban — a lékai uradalomba, az iroda és a levéltár szükségletére a következő mennyiséget szállította a papírkészítő: nagy regálból 1/2 rizsmát, közép regálból 1, kis regálból 1, posta papírból 9, kancelláriaiából 68, koncepthól 31 rizsmát, összesen 110,5 rizsmát.³⁴⁴

³³⁹ Uo. 1798. 424.

³⁴⁰ Uo. 1783. 13.

³⁴¹ *Altenburger Gusztáv—Rombuld Bernát—Tagányi Károly*: Magyarország címer-

tára. 6. füz. Bpest. 1880. II. 18. l.

³⁴² *Schermann*: i. m. 2. sk. l.

³⁴³ Uo. 209. l.

^{344—345} Léka 1775. 11.

A következő év elején Kloss hagyatéki leltára szerint félkész papírból 332,5 rizsma volt a malomban és 40 rizsmára való pép.³⁴⁵ Ez a mennyiség természetesen szintén 1775-ben készült. Tehát ez évben — a fentiek szerint, s a pépet nem számítva — 443 rizsma készült.

Viszont a lékai papírmalom nemcsak a lékai uradalmat látta el papírral, hanem más uradalmakat is, sőt a központi igazgatást is — ez a papírok vízjeléből megállapítható, természetesen figyelembe véve a küldött és érkezett iratok közti különbséget —, de Lékán kívül nem teljesen, csak kb. fele, egy-harmada mennyiséggel.

Ha a környező 17 dominiummal is számolunk, mint papírfogyasztóval, a fentiek alapján így alakul a helyzet: Lóka 110, Kismarton 50 — itt feles arányt találunk —, a többi 15 uradalom à 30, vagyis 450 rizsma, összesen 610 rizsma. Ezen kívül — ugyancsak a vízjelből megállapíthatóan — a környék önkormányzatai, valamint egyes — főleg egyházi — intézmények és magán-személyek is használták a lékai papírt, együttvéve annyit legalább, mint a lékai uradalom, vagyis 110 rizsmát. Ez összesen 720 rizsma — mint papír-szükséglet.

1775-ben, láttuk, nagyon rossz malommenetel volt, a szárazság, a korai tél s a javítások miatt. Kloss állítása szerint 26 hétig, tehát fél évig szünetelt a munka, tehát a fenti 443 rizsma fél év terméke, s így havi 74 rizsmának felel meg. Az egész évben — két hónap téli állást leszámítva — 296 rizsmával többet kell számítani, vagyis összesen kereken 750 rizsma az évi termelés. Ez a mennyiség fedezi a fenti szükségletet.

Ez a havi 74 rizsmás átlag termelés igen alacsony volt, ha tekintetbe vesszük azt, hogy ez évben 4 legény, illetve Wenkot leszámítva, három dolgozott, s így egy legényre átlag 24—25 rizsma jut egy hónapban, vagyis naponta kb. 1 rizsma, mint átlag. Tudjuk ugyanis, hogy folyamatos termelésnél, megfelelő feltételek mellett egy legény munkanaponként 6 rizsmát, sőt még többet is készíthetett.³⁴⁶

Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a lékai papírkészítő az 1760—70-es években legalább évi 800 rizsmát állíthatott elő, ami, más malmok termelésével összevetve, közepes értéket mutat.³⁴⁷ Ha a malom állapotát, felszerelését, nyersanyagbeszerzési feltételeit, működési lehetőségeit, személyzetét, valamint az egyre növekvő papír-szükségletet figyelembe vesszük, az előbbieik alapján feltételezhetjük, hogy az évi átlag termelés az 1730—50-es években 600 rizsma, s az 1780—90-es években 1000 rizsma körül lehetett.

Ár, piac

A lékai papír árára szintén csak az 1760—70-es évekből van adatunk. 1769-ben Wallner a következők szerint szállított az uradalomnak (az ár rizsmánként értendő): kottapapír 5 Ft, nagy posta 4 Ft, kis posta 3 Ft, nagy kancelláriai 2 Ft 30 kr, kis kancelláriai 2 Ft, nagy koncept 2 Ft, kis koncept 1 Ft 30 kr, jegyzet 1 Ft, itatós 45 kr.³⁴⁸ Kloss 1775-ben a fentieken kívül a nagy regált (imperiál) 16 Ft, a közép regált (szuperregál) 12 Ft, a kis regált (regál) 8 Ft rizsma-árban szállította.³⁴⁹ Wenko 1776-os papír-árai megegyeznek Wallnerével, azzal a különbséggel, hogy a kis konceptet

³⁴⁶ OL Erdélyi levéltárak. Gubernium, Politica 1772. nr. 160.

³⁴⁷ Ld. 310—311. jegyzeteket.

³⁴⁸ Lóka 1769. 15.

³⁴⁹ Uo. 1775. 11.

1 Ft-ért adta.³⁵⁰ Ezek szerint — a regáltól eltekintve, mert ez csak időszakosan készült — az átlag rizsma ár 2 Ft 50 kr volt.

Ha ezen árakat összevetjük más malmok egykorú papíráraival,³⁵¹ akkor a lékait az egyes fajtáknál 1 Ft-tal olcsóbbnak találjuk — tehát az erre vonatkozó uradalmi panasz csak a vevő általános kijelentése volt, s nem tényleges megállapítás —, az átlag árnál pedig 50 kr-ral volt olcsóbb a lékai papír.

A többi malomnál tapasztalható áralakulás alapján pedig feltételezhetjük, hogy az 1730—50-es években az átlag rizsma ár 2 Ft (1760—70-ben, láttuk, 2 Ft 50 kr) és az 1780—90-es években pedig 3 Ft volt.

A lékai papírmalom piacának kérdése csak rövid ismétlést igényel, mert már érintettem.

Az Esterházy-család Vas, Sopron és Moson megyei javainak és uradalmainak, valamint a környék (főleg Vas és Sopron megye³⁵²) önkormányzatainak, intézményeinek (főleg egyháziak) hivatalai és magánosok használták a lékai papírt. E piacok papírigényének kielégítése szempontjából elsősorban az uradalmak jöttek számításba, közülük is elsőnek Léka, majd Kismarton, s úgy a többi.

A papír leszállításának módjára adatunk nincs. Feltehető, hogy — az általános szokás szerint — megegyezés alapján történt: többnyire az uradalom szállította el, más piacokra a papírkészítő vitte.

Haszon

Végezetül a haszon kérdését kell még megvizsgálni. Erre vonatkozó adatunk nagyon kevés van, láthattuk. A már ismertetett adatok és indokolt feltételezések alapján általános, de optimális összeget, inkább csak irányszámot ismerhetünk meg.

Az uradalom haszna a bérösszeg volt, illetve ennek 60%-a. Az egész korszak évi átlagbéra 222 Ft lévén, az átlag tiszta haszon évi 133 Ft 30 kr. Ha ez összeget az ismert két malomérték adat — 1751-ben 2500 Ft,³⁵³ 1774-ben 4780 Ft³⁵⁴ — átlagértékével — 3640 Ft — összevetjük, az érték 6%-át 208 Ft 40 kr-t, mint megkívánt uradalmi hasznot,³⁵⁵ a teljes bevétel megadta, de a tiszta bevétel nem. Ezek szerint az uradalom a 6%-os haszonkulcsot a rezszel együtt számolhatta.

A papírkészítő évi hasznának irányszámát a már ismertetett adatok és indokolt feltevések alapján hasonló bizonytalansággal kaphatjuk meg.

A korszak átlag rizsma száma 800, s az átlag ár 2 Ft 50 kr, tehát 2000 Ft a teljes bevétel. Az átlag malombér — 222 Ft — levonásával marad 1778 Ft. Az egyéb kiadás (természetesen viszonylagos átlag számítással): nyers- és segédanyag 200 Ft, munkabér 800 Ft, karbantartás, javítás (évközi és a nagyobbhoz hozzájárulás), üzemfejlesztés, szállítás és adó 598 Ft, összesen 1598 Ft. Ezt levonva marad 160 Ft, mint évi átlagos tiszta haszon az 1760—70-es években. Ez az átlag haszon — a malom fejlődését figyelembevéve — az 1730—50-es években 120 Ft körül, az 1780—90-es években pedig 200 Ft körül lehetett. Az előbbi átlagszám megfelel az 1755-ös adókimutatásban Schoberwalternél megállapított évi tiszta haszonnak, ami ellen tiltakozott, mondván,

³⁵⁰ Uo. 1769. 15.

³⁵¹ L. 310—311. jegyzeteket.

³⁵² Htt. A. oec. No. 8.

³⁵³ Léka 1751. 3.

³⁵⁴ Uo. 1773. 3.

³⁵⁵ Uo. 1751. 3.

hogy ez csak az egész évi folyamatos működés esetében áll fenn.³⁵⁶ E szerint a fenti átlagos évi tiszta haszon optimális irányszám, bár ha meggondoljuk, hogy az adókiivetés elleni tiltakozás az adóval egy idő, a lékai papírkészítők megismert anyagi helyzetét figyelembe véve reálisnak látszik.

A lékai papírmalom e korszakbeli történetének végére értünk. A malom a következő században is működött. — e korszakkal most nem kívánok foglalkozni —, az 1850 körül felvett uradalmi leltár így említi.³⁵⁷ Egy 1864. évi telek adás-vételi szerződés szerint is még fennállt,³⁵⁸ de az 1888. évi uradalmi leltár már csak a régi papírmalomnak nevezi.³⁵⁹ Valószínűleg az 1870-es években szűnhetett meg, a papírmalmoknak gyárakká való átállítása során. Az uradalom, illetve a birtokos család nem látta kifizetődőnek az átállítás költségeit és a lékai papírmalom 150 éves fennállása után nem kelepelt többet a Kőszeg vizén.

ISTVÁN BOGDÁN

DIE PAPIERMÜHLE VON LÉKA (HÁMOR) IM XVIII. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Die Papiermühle von Léka bestand aus zwei Werkstätten. Die Hauptwerkstätte (nach der der Betrieb benannt wurde) befand sich in Léka am Ufer des kleinen Kőszeg-Flusses und wurde um das Jahr 1720 erbaut. Der Antrieb geschah durch drei unterschlächtige Wasserräder. Das Stampfwerk hatte auf zwei Wellen 10 (am Ende des Jahrhunderts 32) Stämpfe. Die Welle des einen Wasserrades trieb auch der Schlagstampf an, jene des dritten Wasserrades den Hadernschneider. Der Holländer des Betriebes wurde im Jahre 1785 erbaut. Der Betrieb war unvollkommen, denn obzwar das zur Fabrikation benötigte Wasser durch eine Kläranlage und eine 370 m lange Leitung geführt wurde, stand die Mühle oft still. Die Anlage wurde auf einem ungünstigen Platz errichtet, so daß im Sommer oft durch den niedrigen Wasserstand und im Winter infolge Vereisung der Betrieb lahmgelegt war. Das Gebäude hatte ein Stockwerk, die Räume einen Luft-rauminhalt von ca. 2200 m³ und auch ein Trockenboden war vorhanden.

Um die erwähnten Nachteile auszuschalten, wurde im Jahre 1753 auf Kosten des Betriebsinhabers neben dem Hámor-Bach eine Nebenwerkstätte zur Herstellung des Papierbreies errichtet. Diese hatte ein obereschlächtiges Wasserrad, dessen Welle 5 (am Ende des Jahrhunderts 20) Stämpfe bediente.

Eigentümer der Papiermühle war die Gutscherrschaft von Léka bzw. die Familie Esterházy. Die Agenden derselben wurden von den organisatorisch und territorial zuständigen Ämtern der Gutsverwaltung, in letzter Instanz durch den Herzog selbst versehen.

Die Gutscherrschaft befaßte sich jedoch selbst nicht mit der Papiererzeugung, sondern verpachtete die Papiermühle. In der von uns untersuchten Zeitspanne waren die Pächter die folgenden:

Von 1731 (evtl. auch schon von einem früheren Zeitpunkt) bis zum 20. Dezember 1757 János György Schoberwalter,

21. Dezember 1757—16. Dezember 1773 János György Wallner (der Schwiegersohn des früheren Pächters),

17. Dezember 1773—30. Juni 1774 Witwe Wallner (geb. Mária Erzsébet Schoberwalter),

1. Juli 1774—31. Januar 1776 Antal Kloss,

1. (17.) Februar 1776—1802 (evtl. auch noch länger) Oszwald Wenko.

Der Pachtvertrag hatte anfangs eine Laufzeit von 10 Jahren, gegen Ende des Jahrhunderts von 1 Jahr und war vierteljährlich aufkündbar. Die jährliche Pachtsumme (für beide Werkstätten) betrug anfangs 200 Ft. am Ende des Jahrhunderts 365 Ft.

Der erste Meister in Léka war János György Schoberwalter. Er wurde im Jahre 1689 wahrscheinlich in Léka geboren und starb am 20. Dezember 1757 ebendort. Seine zwei Brüder waren in Österreich Papiermacher. Er hatte eine Tochter, Mária Erzsébet, die sich mit einem Papiermacher verheiratete. Schoberwalter lebte in geordneten finan-

³⁵⁶ Est. Rep. 17. fasc. Z. no. 1005.

³⁵⁸ Est. Rep. 17. fasc. Z. no. 1054.

³⁵⁷ Leltár 44.

³⁵⁹ Leltár 45.

ziellen Verhältnissen. Sein Einkommen bestand nicht bloß aus dem Ertrag der Papiermühle, er hatte auch ein Gut im Komitat Vas (Eisenburg). Er war ein hervorragender Fachmann. Die technische Entwicklung der Papiermühle ist ihm zu verdanken. Er bemühte sich auch viel auf dem Gebiete der Organisierung der Hadernbeschaffung.

János György Wallner wurde um 1720 geboren und starb am 16. Dezember 1773 in der Papiermühle von Léka. Im Jahre 1754 heiratete er die Tochter Schoberwalters. Aus seinem Gewerbe konnte er sich ein bescheidenes Vermögen zurücklegen. Wohl hatte er keine so hohen Fähigkeiten als sein Schwiegervater, war aber dennoch ein guter Fachmann.

Witwe Wallner geb. Mária Erzsébet Schoberwalter wurde um 1730 in Léka geboren. Nach dem Tode ihres Mannes übersiedelte sie im Jahre 1775 nach Steiermark. Sie wollte die Papiermühle mit einem Gesellen weiterführen, die Gutsherrschaft hat jedoch den Betrieb nach einem halben Jahr im Lizitationswege einem anderen verpachtet.

Antal Kloss wurde 1738 in Österreich geboren. Er war der Stiefsohn der Witwe des Papiermachers in Neustadt. Wegen seiner Bohemenatur hatte er einen üblen Ruf. In seinem Fach arbeitete er wenig. Während seines andert halbjährigen Aufenthalts in Léka hatte er Schulden im Betrage von 1024 Ft. gemacht. Seine Haberschaft wurde im Lizitationswege veräußert. Nachher wurde Kloss Förster.

Oszvald Wenko wurde um 1740 in Transdanubien geboren. Seine Eltern waren wohlhabende Leute. Er war auch in der Papiermühle in Borostyánkő tätig. Wann er gestorben ist, ist uns nicht bekannt. Sein ererbtes Vermögen hatte er durch seinen Fleiß vermehrt. Er war ein vorzüglicher Fachmann und hat die Papiermühle technisch weiterentwickelt.

Im Jahre 1757 waren in der Papiermühle von Léka außer dem Meister 2 Gesellen und 3 Lehrlinge tätig, im Jahre 1776 4 Gesellen, 2 Lehrlinge und 3 Hilfsarbeiter, die mit dem landesüblichen Durchschnittslohn entlohnt wurden. Die Hadernsammler wurden vom Betrieb vertraglich verpflichtet.

Eines der Hauptprobleme der Papiermühle bildete die Beschaffung von Hadern. Die Hadernsammler schmuggelten nämlich die besseren Hadern nach Österreich, weil sie dort höhere Preise erzielten. Die Gutsherrschaft und der Papiermacher waren bestrebt, den Schmuggel durch Schaffung von Hadernsammelbezirken und die Einstellung von vertraglich verpflichteten Hadernsammlern zu unterbinden, hatten jedoch nicht viel Erfolg. Der jährliche Bedarf an Hadern der Mühle betrug anfangs 100 Wiener Zentner (56 q), am Ende des Jahrhunderts bereits 200 Wiener Zentner. Für einen W. Z. Hadern wurden 1 Ft. bis 1 Ft. 30 Kr. bezahlt.

Der Betrieb war infolge der schlechten geographischen Lage und der unzulänglichen Instandhaltung schwerfällig. Das Wasser verursachte im Winter und Frühjahr viele Schäden, die Reparatur erfolgte nicht gründlich und auch verspätet, so daß der Betrieb oft stillstand. Die technische Entwicklung — Legen der Wasserzuleitung, Errichtung des Nebenbetriebes in Hámor, Erbauung des Holländers — konnte die Schwierigkeiten nur teilweise beheben.

Die Papierherstellung entsprach — von der durch das Bestehen von zwei Werkstätten folgenden Produktions- und Arbeitsteilung abgesehen — der an anderem Orte beschriebenen allgemeinen Praxis.

In Léka wurden 12 allgemeine Papiersorten bzw. Formate erzeugt, seltener auch Buntpapiere und Deckel; die Erzeugnisse waren besser als der heimische Durchschnitt. Aus der Beschreibung der in dieser Zeit hergestellten charakteristischen Papiersorten kann festgestellt werden, daß das hauptsächlichste Wasserzeichen der Papiermühle von Léka das Wappen der Esterházy und der Hirsch waren, nebenher gewöhnlich das Monogramm des Papiermachers.

Die Jahresproduktion des Betriebes betrug in den Jahren 1730—1750 ca. 600, 1760—1770 800 und 1780—1790 1000 Ries. Das Papier wurde zum Preis von durchschnittlich 2 Ft., 2 Ft. 50 Kr. bzw. 3 Ft. pro Ries abgesetzt, hauptsächlich an die Gutscherrschaften der Familie Esterházy in den Komitaten Vas (Eisenburg), Sopron (Ödenburg) und Moson (Wieselburg), in kleineren Mengen an andere Institutionen dieses Gebietes und an Private.

Der durchschnittliche Jahresgewinn der Gutscherrschaft betrug in dieser Zeit 133 Ft. 30 Kreuzer, was 6% des Wertes der Papiermühle entspricht, doch mußten aus diesem Betrag noch die Regiekosten bestritten werden. Der jährliche Reingewinn des Papiermachers betrug in den Jahren 1740—1750 ca. 120, 1760—1770 160 und 1780—1790 200 Ft.

Mit der Geschichte der Papiermühle von Léka im XIX. Jahrhundert befaßt sich der Artikel nicht. Der Betrieb derselben wurde um 1870 eingestellt.